

ՎՈՒՆԻՄԱՆԻ

Ս Ա Լ - Մ Ա Ն

І. Генералъ-адъютантъ М. Т. ПОРИСЪ-МЕЛНІКОВЪ

ՌՈՒՍ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

1877-1878 թ.

ԵՒ ՆՐԱ

ՀԱՅԱՋԳԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

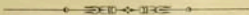

Ա

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԴԻԻՏԱՆՏ

ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎ

(Իր լուսանկարով եւ պատերազմական բեմի սխեմաժիկ հարձեղով)

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Գրաֆսկայա 6.

1914

9(47)16 +

Ա 26

թրայ,

Ս Ա Լ - Մ Ա Լ Ն

9(47.925) 1921/18

ՌՈՒՍ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1877—1878 թ.

ԵՒ ՆՐԱ

ՀԱՅԵԶԳԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Ա.

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԴԻԻՏԱՆՏ

ԼՈՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎ

(Իր լուսանկարով եւ պատերազմական բեմի սխեմաշիկ հարեգով)

ԹԻՓԼԻՍ

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Գրաֆսկայա 6.

1914

A II
39756

1249

(Իսրայել Սեֆարյանի)
ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱԳՐԻՏԱՆՏ

Մ. Տ. ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎ,

Իսրայել Սեֆարյանի հրատարակչություն

Երևան, 1907 թ. հունիսի 15

ՄՌԱԶԱԲԱՆ:

Ի նկատի ունենալով՝

Այն լարած հետաքրքրութիւնը, որ ամբողջ աշխարհում առաջ է բերել ներկայ համաեւրոպական պատերազմը, Տաճիկ կառավարութեան բռնած դիրքը դէպի պատերազմն ու կուռղ կողմերը,

Մեր հայրենիքի և ժողովրդի շատ հասկանալի շահագրգռումը գալիք օրերի դիմաց՝ մեր սահմանագծի մօտ և նրա այն կողմում,

Այն գեռ ևս թարմ ու կենդանի յիշատակներն ու յիշողութիւնները, որ, բերնէ բերան, սերնդից սերունդ անցնելով, ապրում են մեր երկրում և ժողովրդի լայն խաւերում, 1877—1878 թւականների ոռւս-տաճկական պատերազմի և նրան մեր սահմաններում ղեկավարող հայ նշանաւոր զօրապետների ու պատերազմական հերոսների մասին, և վերջապէս, որ այդ շրջանի ու անձանց մասին հայերէն լեզուով չկայ ոչ մի գրւածք՝ նոյն իսկ համառօտ կենսագրականներ, որը մատչելի լինէր ժողովրդական լայն խաւերին,

Մենք տալիս ենք մեր այս համեստ աշխատութիւնը, որին որպէս աղբիւրներ ծառայել են՝ մի շարք պաշտօնական վաւերագրեր և տպւած աշխատութիւններ՝ մեծ մասամբ ոռւսաց լեզուով:

Այս առաջին գրքին յաջորդելու են միւսները, պարունակելով ոռւս բանակում անուն ստացած և իրանց

ազմագիտական տաղանդով յայտնի հետեւեալ հայազգի գեներալներէ ու զօրապետներէ կենսագրութիւնները՝ գեներալ-ազիւտանտ Յ. Լազարի, գեներալ-ազիւտանտ Ա. Տէր-Ղուկասովի, գեներալներ՝ Բ. Շելկովիկովի և Յ. Ալխազովի Յետադաշում յոյս ունենք յոյս ընծայել հայազգի միւս նշանաւոր զօրապետներ՝ Իշխան Մ. Արղութեան-Երկայնաբազուկի, Իշխան Վ. Մաղաթովի և Բէհրութեան Իշխաններէ կենսագրութիւնները:

Աղբիւրներ՝ այս աշխատութեան համար:

1) Матеріалы для описанія Русско-Турецкой войны 1877—1878 г.г. на Кавказскомъ Малоазіатскомъ театрѣ“ I, II, III հատորներ: Составленъ въ Военно-Историческомъ Отдѣлѣ Штаба Кавказскаго Военнаго Округа, подъ редакціей Генераль-Лейтенанта Чернявскаго. С.П.Б. 1904 г.

2) «Графъ Михаилъ Таріеловичъ Лорисъ-Меликовъ». Л. Тифлисъ. 1889 г.

3) «Война въ Турецкой Арменіи 1877—1879 г.г.» Генераль-маіора С. О. Кишмишева. С.П.Б. 1884 г.

4) «Осада и штурмъ Карса въ 1877 г.» Гиппиусъ.

5) „Годъ на конѣ“. Шнеуръ. „ВоенноеОбозрѣніе“ 1880 г. № 3.

6) „Война въ Малой Азіи въ 1877 г.“ Градовскій.

Աւխատաւորող

1. ՊԵՏԵՐԱԶՄԻ ՊԵՏԱՎԹՆԵՐԻՆ ՈՒ ՊԵՏՐՈՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեզնից 38 տարի առաջ էր, ոռուսաց Ալեքսանդր Երկրորդ կայսեր թագաւորութեան օրերում, երբ թիւրքի-այում սուլթանական զահի վրայ բազմած էր Համիդը:

Երկու պետութիւնների միջև յարաբերութիւնները, գնալով, սրւում, օր օրի վրայ աւելի և աւելի սպառնալից էին դառնում շնորհիւ այն բանի, որ թիւրքաց տիրապետութեան տակ գանւոդ բոլղար, սերբ, շերնագորացի՝ սլաւօն ժողովուրդների վիճակը Սուլթանի կառավարութեան վայրագութիւնների պատճառով օր աւուր դառնում էր աւելի վատ, աւելի սոսկալի:

Յուզւում էր ոռուս ժողովրդի սիրտը՝ մամուլը, բաշիրուզուկների և դրանցից վատ՝ թիւրք պաշտօնեանների զազանութիւնների նկարագիրն էր տալիս նաու վրդովում ոռուս հասարակութեան բոլոր խաւերի խիղճն ու հանգրստութիւնը:

Ռուսաստանը այս բոլորի դիմաց այլ ևս անկարող էր լռակեաց հանդիսատեսի դերի մէջ մնալ:

Պաղաղութիւնը կախւած էր մազից. օր աւուր սպասւում էր պատերազի յայտարարութեանը. և, լաւ դիտակցելով որ նա անխուսափելի է, երկու կողմերն էլ վճռական օրը դիտամամբ ձգձգում էին՝ իրանց ոյժերը կենտրոնացնելու, ռազմամթերք, պաշար, ուսելիք ամբարելու առաջիկայ պատերազմի համար:

Այսպէս անցաւ 1876 թւականը և հասաւ 1877-ի գարունը: Ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը հրատարակեց Բարձ-

բազոյն հրամանն՝ որով թիւրք կարաւարութեանը պատերազմ էր յայտարարուում:

Ռուս զօրքը, երկու մեծ բանակների բաժանւած, առաջ էր անցնում. մէկը՝ եւրոպական թիւրքիս մեծ Իշխան Նիկօլայ Նիկօլանիչի զլխաւոր հրամանատարութեամբ, միւսը՝ Ասիական թիւրքիս Վնդրկովկասի սահմաններում Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլանիչի հրամանատարութեամբ:

Մեզ հետաքրքրողը այս վերջին բանակն է, մեր պատերազմական թատերաբեմը, ուր վճուելու էր նաև հայ ժողովրդի բազարը և ուր հրապարակ եկան մի շարք հայազգի զօրապետներ, որոնք իրանց քաջութեամբ, խելքով ու տաղանդով դարձան ուսւ բանակի և զինւորական ոյժի պարծանքը՝ երևան հանելով միևնոյն ժամանակ և հայ ազգի ռազմական ընդունակութիւնները նոր փայլով, նորանոր ապացոյցներով:

Դեռ ևս պատերազմը չսկսած պարզ էր մի բան՝ ուսւ զօրքի քշութիւնը Անդրկովկասում, ուր սրա ընդհանուր թիւր 66 հազարից այն կողմը չէր անցնում. գրանից մօտ 20 հազարը զբաղւած էր Դաղստանում լեռնականների ապստամբական շարժումների առաջն առնելու գործով. մնում էր ընդամենը 46 հազար զօրք. սրա մի մասը պէտք է գնար Մեծ-Իշխան Փոթիի մօտ պաշտպանելու ուսւսաց սահմանը տաճկական զօրքից. և անա մնացեալ 35 հազարով Մեծ-Իշխանը պէտք է սկսէր ուսւ զօրքի յարձակողական գործունէութիւնը Անդրկովկասի օսմանեան սահմաններում՝ Արդահանի, Օլթիի, Ղարսի, Կաղըզւանի դէմ, որոնք մեծ զօրքով ու զրա համեմատ ռազմամթերքով ու թնդանօթներով պաշտպանում էին՝ մի կողմից թիւրքաց սահմանակից սանջակները՝ և ապա նրանց միջով նաև Արդրում տանող ճանապարհները: Մանաւանդ սպառնալից էին Ղարսի ու Արդահանի բերդերը:

որոնք իրենց բնական ու արհեստական մի շարք առաջ-
նակարդ ամբուլթիւններով վերին ծայր դժւարացնելու էին
ուսւ զօրքի առաջխուղացումը:

Եւ ահա, որպէսզի հնար ունենայ իր բանակի ոյժը
աւելացնել, Մեծ-Իշխանը հնարաւոր գտաւ գործող զօրքի
մէջ շնորունել մօտ 10,000 հոգի տեղական ազգաբնակու-
թիւնից, որպէս կամաւոր միլիցիօնները, որոնք՝ զինւած
և ձիաւորւած, մեծ օգնութիւն հասցրին ուսւ բանակին
պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Այս միլիցիօներներից
կազմւեցին հարիւրակներ, որոնք մեծ մասամբ ազգային
կնիք էին կրում. և այսպէս տաւջացան՝ վրաց, հայոց, դա-
ղասանի, չեչենների, թուրքերի, քրդերի միլիցիօներական
հարիւրակներ՝ իրենց հարիւրապետներով, նշանակւած
մեծ մասամբ ուսւ զօրքի մէջ ծառայած սպաներից:

Բացի հարկաւոր զօրքի պակասութիւնից կար և մի
ուրիշ դժւարութիւն. սեւր յանձնել ուսւ զօրքի ու զբօշի
պատիւը. սով կարող էր արդարացնել այն յոյսերը, որ
դրոււմ են պատերազմների ժամանակ զօրքերի իրական
հրամանատարների վրայ, որոնց փորձառութիւնից, հմտու-
թիւնից ու տաղանդից է կախւած լինում մեծ մասամբ
պատերազմի բազտի այս կամ այն կողմ շուռ գալը:

Եւ այսպէս Կովկասեան Փոխարքայ Մեծ-Իշխանի առաջ
դրւած այդ երկու հարցերից առաջինը՝ իր զօրքերի ոյժի
աւելացումը, կարող էր ուշ թէ շուտ իր լուծումը գտնել
Ռուսաստանից նորանոր զօրաբաժիններ հասցնելով, միւսը՝
զօրաբանակի հրամանատարի ընտրութիւնը դժւարանում
էր շնորհիւ զանազան հանգամանքների...

Սակայն այս հարցը ես լուծեց ամենայաջող կերպով.
Ընտրութիւնը ընկաւ Գեներալ-Ադիւտանտ Միխայիլ Տա-
րիելովիչ Լօրիս-Մելիքովի վրայ, միակ անձի, որը, թէ իր
անցեալով, թէ վարչական ու ռազմական ընդունակու-
թեամբ և երկիրն ու թշնամուն մօտիկից ճանաչելով, կա-

րող էր գլխովին արդարացնել կովկասեան գորարանակի Գործող Կորպուսի հրամանատարի պատասխանատու և բարձր պաշտօնը:

Եւ ահա 1876 թւի նոյեմբերի 11-ին գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով Բարձրագոյն հրամանով նշանակուում է օսմանցիների դէմ պատերազմող կովկասեան ռուս զօրքի գործող կորպուսի հրամանատար: Այս նշանակումը մեծ ուրախութիւն է պատճառում թէ ռուս զօրքին ու նրա շարքում դանւած սպաներին և թէ կովկասի ամբողջ ազգաբնակութեանը: Լիազօրւած զօրապետի ամենալայն իրաւունքներով, Լօրիսը ստանձնում է իր նոր պաշտօնը և անցնում գործի գլուխ, ունենալով իրեն զիմաց օսմանեան 4-րդ բանակը՝ կազմւած 40 հազար հոգուց և մօտ 30 հազար բերդապահ՝ գինւորներ Ղարսում ու Արգահանում՝ գլխաւոր հրամանատարութեամբ թիւրքաց յայտնի ռազմադէտ Մուխթար փաշայի: Այդ զօրքից դուրս Մուխթար փաշան կազմեց քրդերից, չերքեզներից և զարափափախներից 20 հազարի չափ կամաւորներ, որոնք պատերազմի ամբողջ ընթացքում մեծ անհանգստութիւն էին պատճառում ռուս զօրքին և, ստպատակելով ու թալանելով ռուսաց սահմանակից գաւառները, ազգաբնակութեան համար դարձան բառի բուն մարով պատուհասներ:

2. ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎԸ ՄԻՆՉԵՆ 1877-1878-Ի ՊԵՏԵՐԵՍՄԸ

Միքայէլ Լօրիս-Մելիքով իր ծագումով Լօուայ հայ մէլիքներիցն էր. նա ծնւել էր 1826 թւին. շատ փոքր հասակից ուղարկւել է ռուսաց մայրաքաղաք, Պետրօզրադ, ուր մտել էր Նիկոլաևսկիյ Հեծելազօրային Ձինւորական դպրոց: Տասնութ տարեկան հասակում աւարտելով իր ուսումը, իսկոյն ռուսաց ամենաընտիր զօրամասում՝ գվարդիայում ստանում է պօրուչիկի աստիճան և 22 տարեկան գալիս է Թիֆլիզ ու նշանակւում կովկասեան կոր-

պուսի հրամանատար իշխան Վօրօնցովի մօտ՝ որպէս առանձին յանձնարարութիւնների սպայ:

Այդ ժամանակները ռուսաց զօրքի ամենադժւարին շրջանն էր: Կովկասեան լեռնականներից՝ չեչեններն ու չերքեզները, միացնելով իրանց հետ միւս մանր ազգերին ու ցեղերին, գլուխ էին բարձրացրել ռուս տիրապետութեան դէմ և վճռել ինչ գնով և լինի դուրս բշել ռուսներին իրենց հայրենի լեռներից:

Ապստամբների գլուխ էր անցել Իմամ Ղազի-Մօլլան, որը Դաղստանի և Թերեքի անառիկ կիրճերում, ժողոված իր շուրջը տասնազարի չափ լաւ զինւած ոյժեր, ընկած ռուս զօրքի վրայ անակնկալ ջարդեր էր տալիս մէկը միւսի ետևից:

Ռուս կառավարութիւնը անընդհատ նորանոր զօրքեր ու թնդանօթներ էր ուղարկում զրանց դէմ. վերջապէս նրան աջողւեց պաշարել Դաղստանը, ջարդել Ղազի-Մօլլային, որը և կոխներից մէկում սպանւեց: Սակայն սրա մահով ապստամբութիւնը չի վերջանում. Ղազի-Մօլլային յաջորդում է նրանից ոչ պակաս քաջ ու համարձակ Իմամ Համգաթ-Բէգը, իսկ սրանից յետոյ հրապարակ է գալիս Չեչնիի պարծանք Իմամ Շամիլը, որը, միացնելով իր ոյժերին Չեչնի և Դաղստանի բոլոր իշխաններին, անհաշտ կռիւ է յայտարարում ռուսներին: Շամիլի հետ կռիւը տևեց ամբողջ քսան և հինգ տարի. ռուս զօրքը անթիւ զոհեր տւեց մինչև որ, վերջապէս, աջողւեց նրան կոտրել Շամիլի յամառութիւնը և վերջինիս իշխ. Բարեաափնսկուն անձնատուր լինելովը, առժամանակ ճնշւեց ապստամբութիւնը:

Ահա հէնց այս պայտերազմարեմ է ուղարկւում երիտասարդ Լօբիսը: Շամիլի դէմ մղւած մի շարք կռիւններում ցոյց տալով աչքի ընկնող քաջութիւն, հրամայելու, կարգադրելու հմտութիւն, նա կարճ ժամանակում միմիանց

եակից պարգևատրուում է մի շարք շքանշաններով և դեռ
ևս քսանութ տարեկան ստանում է զնդապետի աստի-
ճան, մի քան, որ գրեթէ շտեմնեամ էր ուսու գորքի մէջ:

Դեռ ևս շարունակուում էին այս կոիւնները, որ 1853
թւին ուսու ու տաճիկ կառավարութեանց յարարերու-
թիւնները լարուում են և այդ երկուսի մէջ սկսուում է
պատերազմը: Պատերազմական գործողութիւնները, սկսե-
լով Սեւծովի կովկասեան ամերում, շուտով փոխադրուում
է Ղարսի և Ալէքսանդրապոլի մօտ: Անա այս պատերազմ
է ուղարկուում Լօրիս-Մելիքովը և, մտնելով գործող ըննա-
կի մէջ, մի քանի կոիւններում ցոյց է տալիս աչքի ընկնող
քաջութիւն և արտակարգ հնարագիտութիւն: Բաշ-Կապիկ-
լեարի մօտ տեղի ունեցած յաղթական ճակատամարտում
իր հեծելազօրքի հետ արած մի քանի համարձակ յարձա-
կումների համար նա պարգևատրուում է ոսկէ թրով:

Այս ճակատամարտից յետոյ ուսաց զօրքը պաշա-
րուում է Ղարսի բերդը և Լօրիսին յանձնուում է իր ձեռքով
կաղմակերպած հայ և թուրք կամաւորների հրամանատա-
րութիւնը. այդ պաշարման ընթացքում Լօրիս-Մելիքովը
մի քանի ընդհարումների մէջ բաշի-բուզուկներին մեծ
ջարդ է տալիս և դառ համար պարգևատրուում է Վլադի-
մերի 4-րդ աստիճանով իր ժապաւէնով:

Այս կուից մի քանի ամիս անց սկսուում է Քիւրդք-
Դարայի նշանաւոր ճակատամարտը, ուր տաճկաց վացուն-
հազարանոց բանակի գէն կուում էր ուսաց քսաննինգ-
հազարանոց բանակը: Այս կուում Լօրիսը զանուում էր իշ-
խան Բնհրօթովի ձախ թևում. և ա՛նա այստեղ իր հեծելա-
յների հետ գործած մի շարք ուժեղ և անօրինակ յարձա-
կումներով վերցնելով մի քանի հարիւր գերիների, մեծա-
պէս օգնում է ուսու գորքի տարած յաղթութեանը, որի
համար նա արժանանում է այս անգամ Վլադիմերի 3-րդ
աստիճան շքանշանին:

Օսմանեան բանակը կորցնելով այս ճակատը, փախչում, ապաստանում է Ղարսի ամրութիւններում և պատաստում բերդից պաշտպանւելու:

Ռուս զօրքը շարունակում է պաշարել բերդը: Լօրիսի հեծագնդին տալիս են բազմաթիւ պատասխանատու և վտանգաւոր յանձնարարութիւններ՝ խել և ոչնչացնել թշնամու պաշարը, կտրել թիւրքաց այս կամ այն գորամասի առաջը, հալածել Սողանլուխից դուրս եկող զօրքերին, որ սա չմիանայ բերդապահ զօրքի հետ: Այս յանձնարարութիւնները կատարելով ամենայն հմտութեամբ, նա անցնում է Ղարսից դուրս եկող զօրքի վրայ և մերթ այս ամրութեան, մերթ միւսի վրայ գործած իր յարձակումներով իրարանցում գցելով թիւրք զօրքի մէջ, տարի ու կէս շարունակ մեծապէս նպաստում է օսմանեան բանակի յուսահատ գրութիւնը: 1855 թւի նոյեմբեր 16-ին Ղարս պաշտպանող զօրքը, այլևս չկարողանալով դիմանալ իր դիրքերի վրայ, անձնատուր է լինում ռուս զօրքի չրամանատար գեներալ Մուրաւեովին: Սրա բանակը մտնում է Ղարս և, գերելով 15000-անոց տաճիկ զօրքը, վերցնում է այնտեղ ամբարուած ահագին թւով պատերազմական աւար և ուտեստներ:

Ղարսի առումից յետոյ Մուրաւեովը Լօրիս-Մելիքովին նշանակում է Ղարս քաղաքի և գրաւած շրջանի կառավարիչ: Դեռ նոր էր սկսել Լօրիսը կարգ ու կանոն հաստատել երկրում, երբ իմացւում է, որ, Ղրիմի պատերազմում կրած անաջողութիւնների պատճառով ռուսաց կառավարութիւնը, ստիպւած, հաշտութիւն է կայացնում, համաձայն որի նա պարտաւորւում է թողնել Բայազէդը, Արդանանն ու Ղարսը, վերադարձնելով իր գրաւած քաղաքներն ու շրջանները տաճիկներին: Լօրիսը իր զօրքով թողնում է Ղարսը և գալիս թիֆլիզ, ուր նշանակւում է կովկասեան բանակի հեծագօրքի գնդապետ:

Դեռ մի տարին չանցած կովկասի Փոխարքայ իշխ. Բարեատինսկին Լօրիս-Մելիքովին կանչում է մի նոր պատասխանատու պաշտօնի. նա նշանակուում է անհանգիստ և միշտ ապստամբ Աբխազիայի ուսաց գորաբաժնի զըլխաւոր: Մօտ երկու տարի վարում է նա այդ շատ վտանգաւոր պաշտօնը, որի ժամանակ խողաղեցնում է խռովայոյզ լեռնականներին, կառուցանում է Տերելթայի բերդը, հաշտեցնում է ռուսների հետ անհաշտ այս ժողովրդին և նրան կարգի ու հպատակութեան բերելով, սկսում է լուրջ ուշք դարձնել երկրի ներքին բարեշինութեան գործի վրայ: Այս ծանր պաշտօնը լրջամտութեամբ տանելու համար նա ստանում է Ստանիսլաւի Լ-ին աստիճան շքանշանը:

Հէնց այս շինարար գործունէութեան ժամանակ նա ստանում է մի նոր յանձնարարութիւն՝ տեղաւորել այն հազարաւոր ռուսահպատակ շեշեններին, որոնք, դժգոհ ռուս իշխանութիւնից, ցանկութիւն էին յայտնել թողնել իրանց հայրենի երկիրն ու լեռները և դաղթել Տաճկաստան: Տեղաւորելով դրանց տաճկական այս և այն սանջակում, Լօրիսը, թիւրքաց կառավարութեան հետ պայմաններ կապելու համար, գնում է Կ. Պոլիս և ամենայն հեռատեսութեամբ կատարելով այս գործը, վերադառնում է Թիֆլիս, ուր իմանում է, որ այս գործի համար ինքը պարգևատրւած է Աննայի Լ-ին աստիճանի (սրերով) շքանշանով:

Այս թւին Դադատանի հերոս Շամիրը արգէն գերւած էր, հպարտ ու ապստամբ Դադատանն ու Չեչնան յաղթւած: Ալժմ հարկաւոր էր մի այնպիսի անձ, որը, ճանաչելով այդ երկրի ու ժողովրդի կարիքներն ու հոգեբանութիւնը, սովորութիւններն ու ոգին, կարողանար այդ վայրենի երկրում պետականնոր կարգեր պատւաստել, ռուսական օրէնքների հետ ծանօթացնել—միայն թէ առանց խստութիւն-

ների ու արիւնհեղութեան: Այդ նուրբ ու շատ պատասխանատու պաշտօնի համար հրաւիրոււմ է Լօրիսը, որը, նշանակելով Հարաւային Գաղստանի կառավարիչ և Գերբեմագի բաղաբապետ, հէնց առաջին քայլից ամենայն զգուշութեամբ և մեծ քաղաքագիտութեամբ տանում է ամբողջ գործը, օր օրի վրայ զրաւելով դէպի ինք ժողովրդի սէրն ու անկեղծ համակրութիւնը: Անդադրում, երբեմն մէն մէնակ, շրջելով աուլից-աուլ, լեռից-լեռ, նա մօտ ծանօթութիւն է հաստատում տեղական ազգեցիկ մարդկանց հետ, ծանօթացնում է սրանց նոր կարգերի ոգու հետ և, առանց կաշելու ազգաբնակութեան աւանդական սովորութիւններին, հէնց իրանցից հիմնում է տեղական-ժողովրդական դատարաններ, վարչական ատեաններ, տալով զրանց կառավարութիւնը տեղացիներին: Նրա այս խելացի, հեռատես և համբերատար քաղաքականութեան շնորհիւ ուսական նոր կարգերը, առանց դժարութեան հանդիպելու, կամաց-կամաց ընդունոււմ են տեղացիների կողմից և դեռ ևս մի տարի առաջ խռովահոյզ երկիրը հաշուում է ուստիբապետութեան հետ:

Լօրիսը, որ մինչև այդ գեներալ-մայօրի աստիճան էր ստացել, իր վարչական այս գործունէութեան համար արժանանում է Բարձրագոյն շնորհակալութեան, իսկ սեպտ. 18-ին, երբ առաջին անգամ Կովկաս է գալիս Ալեքսանդր II-րդ կայսր, պարգևատրոււմ է նրանից Վլադիմիրի II-րդ աստիճան շքանշանով:

Կարճ ժամանակից յետոյ Կովկասի վոյսարքայ է նշանակոււմ Մեծ-իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչը՝ թագաւոր կայսեր և զբայրը: Այդ ժամանակ Թերէբի շրջանի ուսազգաբնակութեան և դազախների գրութեան կարգաւորումը, որպէս և այդ շրջանի լեռնականներին նոր օրէնքների հետ հաշտեցնելը, օրւայ հրատապ հարցերն էին կազմում: Միակ անձը, որին կարելի էր վստահել այս պատասխանատու

գործը, Փոխարքան գտաւ Լօրիս Մելիքովին: Եւ ահա 1863 թւի մարտ 28-ին զեներալ-մայօր Լօրիս-Մելիքով Բարձրագոյն հրամանով նշանակուում է Թերէքի շրջանի կառավարիչ և հրամանատար բոլոր զօրքերի, իսկ ապրիլ 17-ին իր գերագանց հոանդոտ ծառայութեան համար ստանում է զեներալ-լէյտենանտի զինւորական բարձր ստտիճան և այդ այն ժամանակ, երբ Լօրիսը ընդամենը 37 տարեկան էր, մի պատիւ, որին ուուս զեներալներից շափազանց քչերն են արժանացել:

Լօրիս-Մելիքովի գործունէութիւնը Թերէքի շրջանի կառավարչի և զօրքերի հրամանատարի պաշտօնում այնքան բազմակողմանի է, ստեղծագործական և արդիւնաւոր, որ եթէ մենք կանգ առնենք դրանց վրայ աւելի մանրամասն, ստիպւած պէտք է լինենք մի մեծ հատոր գրել. և որովհետև մեզ հետաքրքրում է նրա գործունէութիւնը 1877—1878 թւականներում՝ ոուս—տաճկական պատերազմի ժամանակ, ուստի մենք մի համառօտ ակնարկ կզցենք Թերէքի շրջանի կառավարչութեան ժամանակ նրա արած վերանորոգչական ու ստեղծագործական ամենակարևոր գործերի վրայ, որոնց մէջ նա փայլում է իր վարչական տաղանդով:

Լօրիսին ամենից առաջ աջողում է վերացնել իր շրջանի ազգաբնակիւթեան մէջ ճորտատիրութիւնը. և այդ իրագործում է նա առանց դժգոհութիւն առաջացնելու ճորտատէրերի կողմից. սալա սմբողջ շրջանում մօցնում է Ալեքսանդր I-րդ կայսեր դատաստանական նոր կարգերը: Այդ բանի համար շնորհակալ ոուս ազգաբնակիւթիւնը, որպէս արտակարգ պատիւ, նրան տալիս է «Թերէքի շրջանի ոուս կօզակի» պատւաւոր կոչում. միաժամանակ նրան աջողում է լեռնական, միշտ զինւած ազգաբնակիւթեան մէջ ներշնչել կատարեալ հաւատ դէպի ոուս արդարադատութիւնը, որի պատճառով լեռնականները իրանց

կամբով և յօժարութեամբ վայր են դնում գէնքերը և կպչում հալալ աշխատանքի, մոռանալով թալանն ու ապատակութիւնները, որոնց մէջ նրանք դատտեարակել էին դարեր շարունակ:

Անագին նշանակութիւն տալով կրթութեան յեղափոխիչ դերին, Լօրիսի առաջին հոգաբարից մէկն է լինում բացել շրջանում մեծ թւով ժողովրդական դպրոցներ, որոնց թւը նրա օրով 34-ից հասնում է 400-ի, իսկ միջնակարգ ու արհեստագիտական դպրոցներ բացել է տալիս թէ քաղաքներում և թէ խոշոր ստանիցաներում: Ժողովրդական դպրոցների համար պատրաստած ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ ունենալու համար, հիմնում է մի շարք մանկավարժական դասընթացքներ. և անհ շնորհիւ դրա թերէքի շրջանում ընդհանուր զրազիտութիւնը նրա պաշտօնավարութեան 12 տարիների ընթացքում 3⁰/₀-ից բարձրանում է նոր սերնդի մէջ 35⁰/₀-ի: Հետաքրքիրն այն է, որ ինքը ազգաբնակչութիւնը ամենայն սիրով իր սեփական միջոցներից մեծ գումարներ է յատկացնում ժողովրդական դպրոցներ բացելուն՝ առանց պետական դանձարանից նրապատաներ խնդրելու: Գալով արդիւնաբերական կեանքին զարկ տալու նպատակով արւած ձեռնարկութիւններին նշանաւոր է Լօրիսի ջանքերով մի շարք նոր ջրանցքների կառուցումը և ապա 120-ից աւելի հացի շտեմարանների հիմնումը. դրանց մէջ միլիոնաւոր փութ հացահատիկ էր ամբարւում երաշտ տարիներում ազգաբնակչութիւնը մատակարարելու նպատակով:

Լօրիսի ջանքերին են պատկանում տասնեակ գործարանների կառուցումը, մօտ 824 վերստ նոր խճուղիների ցանցը, լեռնային ճանապարհների զրեթէ ամենուրէք կարգաւորումը, որոնց շնորհիւ նորանոր շուկաներ են բացւում ազգաբնակչութեան համար երկրի նոյն իսկ յետ ընկած անկիւններում:

Բացի դա Լօրիսը մեծապէս նպաստում է շրջանում բազմաթիւ հիւանդանոցների և բուժարանների բացման գործին, ուժեղացնում է բժշկական օգնութեան գործը, հիմնում է վիճակագրական կոմիտեաներ, իսկ հասարակական գումարները, հաշւի ու կարգի տակ դրւելով, հնար է տալիս ազգաբնակիւթիւնը դրանց գործադրել ժողովրդական կուլտուրական պէտքերի վրայ:

Եւ այսպէս իր կառավարութեան տասներկու տարիների ընթացքում Լօրիս-Մելիքով ցոյց է տալիս վարչական խոշոր ընդունակութիւններ. օժտւած սրտացաւ, լայն և մարդասէր աշխարհայեացքներով, զինւած ադմինիստրատորի հազւագիւտ տաղանդով, շուտով նա ստանում է Ռուսաստանի լաւագոյն պետական մարդի համբաւ, որը և յետագայում նրան տարաւ հասցրեց ներքին գործերի մինիստրի պատասխանատու պաշտօնին մի այնպիսի ժամանակ, երբ պետական նաւը ուժեղ կերպով դողդողում էր արդէն բարձրացող փոթորիկի առաջ...

Եւ անա Լօրիսի այս բացառիկ յատկութիւնները զըտնում են Ալեքսանդր Լ-րդ կայսեր կողմից մեծ զնահատութիւն. 1867 թւին Լօրիս-Մելիքով ստանում է Նորին Մեծութեան Գեներալ-Ադիւտանտի պատուաւօր տիտղոսը և միաժամանակ պարգևատրւում է Ալեքսանդր Նեւիու շքանշանով, իսկ երբ, քիչ յետոյ հիւանդութեան պատճառով, ստիպւած է լինում թողնել իր պաշտօնը, ստանում է կաւալերիայի զենեքալի աստիճան:

Ազգաբնակիւթիւնը սրտառուչ ողջ-երթ է պատրաստում իր սիրած կառավարչին, որին աջողւել էր իր ետեւից թողնել խաղաղացած, ստեղծագործական աշխատանքի ընդունակ և առաջադիմութեան ճամփի վրայ գտնւող միլիոնաւոր բնակչութիւն:

3. ՊԵՏԵՐԵՉՄԻ ՍԿԻՉԻՐԸ ԵՒ ԳԵՆԵՐԱԼ ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻԻՔՈՎԻ ՇՌԱՆԻՆ ԲԵՍԼԵՐԸ

22736
Ձինւորական այսպիսի փառաւոր անցեալ և վարչական աչքի ընկնող փորձառութիւն ունեցող անձին էր վստահանում Ալեքսանդր 11-րդ կայսրը և Փոխարքան թիւրքաց դէմ գործող բանակի բաղարը և սրա գրօշի պատիւը:

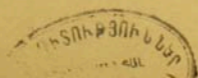
Նշանակելով օսմանցոց դէմ Փոքր-Ասիայում գործող ուսուց գորքի հրամանատար, Լօրիսը անմիջապէս իր ամբողջ շտաբով փոխադրեց սահմանին մօտ՝ Ալեքսանդրապօլի բերդ և այստեղ սպասեց պատերազմի յայտարարութեանը:

Ապրիլի 11-ին Լօրիս-Մելիքով ստանում է Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչից հետևեալ հեռագիրը.

«Վաղը, ամսիս 12-ին թիւրքիային պատերազմ է յայտարարելու: Բարձրագոյն հրամանով առաջարկում եմ Ձեզ, Ձեզ յանձնւած կորպուսի զօրքերով սկսել թիւրքաց կայսերութեան սահմաններում յարձակողական գործողութիւններ»:

Հեռագիրը ստանալուն պէս Լօրիսը կազմում է կորպուսի առաջխաղացման մանրամասն դիսպօզիցիան (ծրագիրը) և նոյն օրը ժամ 11-ին հրամայում է իր գլխաւոր զօրամասի առաջապահ հեծելազօրքին անմիջապէս անցնել Արիաշայ (Ախուրեանը) և, մտնելով տաճկական սահման, յարձակել սահմանապահ զօրքի պահակները վրայ, աշխատելով գերի վերցնել պահակներին:

Լօրիսի կորպուսը, որ սկսելու էր պատերազմական գործողութիւնները, այդ պահին ունէր հետեւեալ կազմը. նա բաժանւած էր երեք զօրամասի՝ 1) Աջ զօրամաս, որ կոչւում էր Ախալցխայի օտրեադ. սա բաղկացած էր 9,196 ս.իններից (հետևակ զօրք), 3126 սրերից (հեծելազօրք) և

36 թնդանօթներից: Սա յանձնուած էր գեներալ-լէյտենանտ Դէվէլին, 2) Գլխաւոր ոյժեր (կենտրօն), որի անմիջական հրամանատարն էր ինքը՝ Լօրիս-Մելիբովը: Սրա մէջ կային 17,788 ս.իններ (հետեակ), 6,424 սրեր (հեծելազօրք), 92 թնդանօթ:

3) Երևանի օտրեադ (ձախ թևը) 6,602 ս.իններով (հետեակ), 4,014 սրերով (հեծելազօրք), 32 թնդանօթներով. սրա հրամանատարն էր գեներալ-լէյտենանտ Արշակ Տէր-Ղուկասովը:

Եւ այսպէս գործող կորպուսի բոլոր ոյժերը միասին կազմում էին՝ 33,586 ս.իններ (հետեակ), 13,596 սրեր (հեծելազօրք) և 160 թնդանօթներ. բոլորը միասին մօտ 50,000 հոգի:

Ժամանակակից պատերազմների դիմաց, ուր պատերազմի բնմ է հանուում միլիոնաւոր կուռղներից բաղկացած բանակ, պարզ է, որ այս ուժերը չնչին էին, սակայն, ինչպէս մենք կտեսնենք յետագայում, այսքան ոյժերով իսկ ռուսաց զօրքին աջողեց պատմութեան մեջ անօրինակ գործողութիւններ կատարել գերթէ մէկուկէս անգամ ուժեղ հակառակորդի դէմ:

Լօրիսի հեծելազօրքը գեներալ-մայօր իշխան Չաւչաւաձէի հրամանատարութեամբ նոյն գիշեր (ապրիլ 11-ին) անցնում է Արփաչայը, մտնում թշնամու հող և վերցնում սահմանապահ սահակներին, գերելով 6 օֆիցերներ և 96 զինւոր:

Պահակները ոչ մի տեղ ընդգլխադրութիւն չեն ցոյց տալիս, չսպասելով ռուսաց կողմից յարձակման: Հէնց նոյն օրը օսմանեան սահմանադիւտում ապրող և աւագակութեամբ պարապող դարափափախներից երկու հարիւր հոգի ձիաւոր և սպառազինուած ներկայանում են իշխ. Չաւչաւաձէին և անձնատուր լինելով՝ խնդրում են թոյլ տալ իրանց ևս մտնելու ռուս զօրքի շարքերը:

Մինչ առաջապահ զօրքեր սահմանն անցած հետախուզութիւններով իր գրադւած, ապրիլ 12-ին զլիսաւոր ոյժերը բոլոր զօրամասերով շարժուում են դէպի սահման և հասնելով Բաշ-Շորագեալ, Արգինա, Փիրվալի և Ղըզըլչախչախ գիւղերին, գիշերում են դրանց շրջակայքում: Նոյն օրը Բայեանդուրի դաշտ է գալիս ինքը կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով իր շտաբով և, բոլոր զօրքերի ներկայութեամբ կարգում է զօրքին ուղղւած հետևեալ նշանաւոր կոչը.

«Թագաւոր Կայսեր կամքով և Կովկասեան զօրքի Գլխաւոր Հրամանատարի կարգադրութեամբ ինձ յանձնւած կորպուսի զօրքերը մտնում են Ասիական թիւրքիայի սահմանները:

«Գործող կորպուսի զօրքեր! Թագաւորի կամքը, Ռուսաստանի արժանապատուութիւնը պահանջում են, որ տիրելով տաճկական նահանգները դրանց մէջ ապրող ազգաբնակչութեան մէջ հաստատուի խաղաղութիւն: Ձեզնից ոչ ոք, ոչ մի պատրւակով չպէտք է գէնք բարձրացնի մեր իշխանութեանը հպատակութիւն յայտնած բնակիչներին վրայ՝ ինչ կրօնի և ինչ ազգութեան և նրանք պատկանեն: Ոչ մէկը ձեզնից, ոչ մի դէպքում չպէտք է առանց վճարի օգուտի բնակիչներին ունեցւածքով ինչ և լինի այդ ունեցւածքը: Իմացէք, որ մեզ թշնամի կհամարւի թուրք զօրքը և ամեն մէկը, ով գէնք կրբարձրացնի պաշտպանելու թիւրքաց կառավարութիւնը»:

Այս կոչը կարգալուց յետոյ Լօրիսը դիմում է զօրքին մի կարճ, բայց շատ զգացւած ճառով:

Կորպուսի հրամանատարի այս ճառը անազին ոգևորութիւն է առաջ բերում զօրքի մէջ և ծածկւում է երկարատև «ուռա»-ներով: Ամենալաւ, գրեթէ տօնական տրամադրութեան տակ, ոգևորւած, առողջ և ապագայի վրայ վստահ, զօրքը սկսում է իր ծանր ու մեծ գործը:

Յաջորդ երկու օրում ապրիլ 13-ին և 14-ին Լօրիսի գլխաւոր ոյժերը մեծ կարգով արշաւում են դէպի Ղարս՝ ճանապարհին թշնամու կողմից ոչ մի տեղ ընդդիմադրութիւն չհանդիպելով: Զօրքը, վերջապէս, անցնելով Ղարսաշայ, ապրիլ 15-ին, բանակասեղի ընտրելու նպատակով, կանգ է առնում Քիւրուք-Պարայի և Փալղբւան գիւղերի միջև գտնուող բարձրադիր տափարակի վրայ, ուր դեռ ևս 1854 թւին ռուս բանակը նոյն թշնամուց տարել էր փառաւոր յաղթութիւն:

Յիշատակելու է, որ ռուս զօրքին, սրա առաջխառնութեան ամբողջ ընթացքում, խաչով ու խաչվառով ընդառաջում են սահմանակից հայ և յոյն գիւղերի ազգաբնակիւթիւնը իրենց հոգևորականութեան հետ, որոնք անկեղծ ոգևորութեամբ ընդունելով ռուս զօրքին, պաղատում են նրան լինել իրենց հովանաւորն ու պաշտպանը: Լօրիսը, որ լաւ ծանօթ էր ոչ միայն այս գիւղերին, այլ և սրանց մէջ դեռ 1855 թւականներից բազմաթիւ ծանօթներ ունէր, հանգստացնում է ազգաբնակիւթեանը և նրան յանձնում է իր զօրքի խնամքին:

Ազգաբնակիւթեան այս տրամադրութիւնը անազին դեր խաղաց ամբողջ պատերազմի ընթացքում. ռուս զօրքը, մանաւանդ պատերազմի առաջին շրջանում, ուտելի-ղէնի պաշարի և փոխադրութեան միջոցների մէջ պակասութիւն չզգաց. ամեն ինչ, որ հարկաւոր էր զօրքին—սա ստանում էր այս շրջանի գիւղերից և զնածի համար ազգաբնակիւթեանը վճարում էր ամենային ճշտութեամբ նախապէս սահմանւած սակագնով:

4. ԹԻՒՐԿՍ ԲԵՆՈՎԸ ՂԱՐՍԻՍ

Ոչ ռուսաց բանակի առաջ խաղացումը և ոչ էլ նրա նպատակը՝ նւաճել Ղարսի սանջակը և ապա յաղթական

շարժումով Սողանլուղի բարձունքներից անցնել էրզրում—
գաղտնի չէին տաճիկ զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մուս-
թար-փաշայի համար:

Իր լրտեսների միջոցով մանրամասն տեղեկութիւններ
տոնելով ռուսաց զօրքի կազմի և ապա նաև ամսիս 12-ին
սահմանն անցնելու մասին, Մուստարը, որ այդ ժամա-
նակ զտնւում էր Ղարսում, հրամայում է սահմանապահ
պահակներին և Ղարսից դուրս գտնւած միւս զօրամասե-
րին խոյս տալ ռուս զօրքի հետ ընդհարումներէրց և ժո-
ղովել Ղարսի բերդում:

Մուսթար փաշայի այս խուսափողական տակտիկան
հետևանք էր այն բանի, որ նրան հաւատացրել էին, որ
Լօրիսի բանակը կազմւած է 70,000 զօրքից, իսկ ինքը իր
տրամադրութեան տակ ունէր միմիայն 40—41 հազար
հոգի, որից 23 հազարը ամրացրած էր Ղարսում և նրա
շրջակայքում, իսկ մօտ 17 հազարանոց զօրամասը գտնւում
էր Սողանլուղի և էրզրումի միջև գտնւած ամրութիւննե-
րի վրայ՝ նպատակ ունենալով պահպանելու այդ ճանա-
պարհը ռուս զօրքի խուժումից: Պարզ է, որ այսքան զօր-
քով թիրքաց զօրքի հրամանատարը անհնար էր համարում
յարձակողական գործողութիւններ սկսել, որին Մուսթարը
մտադիր էր դիմել առաջիկայում, երբ նա Անատոլիայից
կատանար հարկաւոր թւով օգնական զօրքեր: Այնինչ ներ-
կայում, կենտրոնացնելով իր զօրքի գլխաւոր ոյժերը Ղար-
սի նման առաջնակարգ և անառիկ ամրութեան մէջ, և
ունենալով իր տրամադրութեան տակ մեծ պաշար, զօր-
քը կարող էր մինչև օգնական ոյժերի դալը ոչ միայն
պաշտպանել ռուսաց յարձակումից այլ և երբեմնակի
փոքր ու մեծ յարձակումներ գործել ռուս առաջապահ
զօրքի վրայ: Ճիշտ է, ռուս զօրքի առաջխաղացումը մեծ
իրարանցում պցեց Ղարսում, մանաւանդ քաղաքացի խա-
ղաղ բնակութեան մէջ, որը, յիշելով 1854—55 թւական-

ներում իր կրածները, պահանջում էր Մուխթարից թողնել բերրը և դաշտ դուրս գալով կուրի մտնել ոռոսաց ոյժերի հետ, սակայն Մուխթուրը խիստ միջոցներով այդ դժգոհութեան առաջն առնում է և խոստանում ապահովել ազգաբնակչութեանը ամեն տեսակ վտանգներէլց. միևնոյն ժամանակ նա արգելք չի լինում ցանկացողներին, թողնել Ղարսը մտնելու երկրի ներսը՝ Արզրում, Օլթի և այլն:

Այսպէս քաղաքացիներին հանգստացնելուց յետոյ, Մուխթար փաշան երկիւղ էր կրում միայն մի բանից՝ այն է, որ Լօրիսը կարող էր զօրքերի մի մասով պաշարել Ղարսը, իսկ միւս մասը ուղարկել Սողանլուխի վրայով Արզրում՝ Անատօլիայի մայրաքաղաքի վրայ, որը տաճկական զօրքի համար ռազմամթերքի և ուտեստի պաշարի կատարեալ շտեմարան էր: Եւ ահա որպէսզի այս բանը տեղի չունենար, նա ապրիլ 13-ին, վերցնելով իր հետ 5,000 զօրք և վեց թնդանօթներ, թողնում է Ղարսը և հեռանում դէպի Սողանլուխ՝ պաշտպանելու Արզրումի ճանապարհը: Ահա այստեղ նա յոյս ունէր միացնել իր հետ նոր սպասուող զնդեր և գրանցով գալ նորից Ղարս՝ յարձակելու Լօրիս Մելիքովի զօրքերի վրայ: Մուխթար փաշայի հեռանալուց յետոյ Ղարսում մնում է մօտ 18 հազար զօրք և երկու հազար հոգի էլ քաղաքացիներից կազմւած կամաւորներ: Թուրքաց զօրքի գլխաւոր հրամատարը Ղարսից հեռանալիս չի մոռանում մի բատալեօն օգնական զօրք ուղարկել Արգահան, որը, ինչպէս իրաւամբ սպասում էր Մուխթարը, նոյնպէս պաշարւելու էր ոռոսաց զօրքի կողմից:

5. ԹՈՒՍԸՑ ԲՆԵՆԿԸ ՂԵՐՍԻ ԳԻՄԸՑ ԵՒ ԿԵՂՋԻՐՆԻ ԸԹՈՒՄԸ

Քիւրիւք-Գարայում ոռուս զօրքը սակայն մնում է միայն մի օր: Ապրիլ 16-ին գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքովը հրամայում է զօրքի գլխաւոր ոյժերին առաջ

գնալ դէպի Ղարս և կանգ առնել նրանից 15 վերստի վրա Ենի-Քէյի և Ջաիմի մօտ: Այստեղ զօրքն ունենալով ամուր յենման կէտ, միաժամանակ պաշտպանւած կլինէր որպէս Ղարսից-Արդահան, նոյնպէս և Ղարսից Ալէքսանդրապօլ տանող ճանապարհը, որով և ապահովոււմ էր ռուս զօրքի թիկունքը թշնամու անսպասելի յարձակումներից:

Առաջ բաշելով գլխաւոր ոյժերը դէպի Ջիմին և Քիւրուք-Պարայ, հրամանատարը պատուիրում է ամրացնել Քիւրուք-Պարան և այդտեղ էլ կենտրոնացնում է Ալէքսանդրապօլից բերւող զօրքի թէ պաշարեղէնը և թէ ռազմամթերքն ու հիւանդանոցները, մի ուժեղ պահակով ապահովելով Ալէքսանդրապօլ-Քիւրուք-Պարայի ճանապարհը:

Նոյն օրը ռուսաց գլխաւոր զօրքերը բանակ են դնում հեծելագօրքը Ղարսի-չայի ափին՝ Ենի-Քէյ գիւղի մօտ, հետևակ զօրքը՝ Ջաիմ գիւղի մօտ, իսկ առաջապահ զօրքերը թշնամու ամեն մի շարժումը դիտելու համար տարւում էն առաջ՝ Ղարսից ընդամենը 9 վերստ հեռու Մագրա գիւղի մօտ գտնւած մի բարձրադիր տեղ: Ղարսի նօր ամրութիւնները այստեղից երևում էին շատ պարզ: Նշանակալից է, որ այստեղից Ղարսում ոչ մի շարժման յետք անգամ չէր երևում. արտաքուստ ամեն ինչ թւում էր հանգիստ և անխռով:

Ինչպէս տեսանք, Լօրիսը գործող կորպուսը բաժանել էր երեք զօրամասերի, որոնցից ամեն մէկը, պատերազմը յայտարարելուն պէս, պէտք է զանազան կողմերից մտնէր տաճկական սահման և զբաւէր որոշ տեղեր: Եւ այսպէս աջ զօրամասը գեներալ լէյտենանտ Դէվէլի հրամանատարութեամբ գտնուում էր Ախլցխայում և նշանակւած էր Արդահանի վրայ արշաւելու. կենտրոնը, ուր գլխաւոր զօրքն էր և Լօրիս-Մելիքովի շտաբը, պէտք է անցնէր դէպի Ղարս, իսկ ձախ թեր՝ Երևանեան զօրամասն էր կազմում գեներալ լէյտինանտ Ա. Տէր-Ղուկասովի հրամանա-

տարութեամբ. սա Իգդիբի վրայով գնալու էր Բայազէտը գրաւելու և այդ սահմանը պաշտպանելու.— ապա, նայած հանքամանքներին, այս երեք զօրամասերի ոյժերը միանալով կազմելու էին մի մեծ զօրաբանակ՝ միասին արշաւելու Արզրումի վրայ՝ սրան վերցնելու նպատակով:

Պարզ է, որ երեք զօրամասերին որոշ ծրագրով գործելու համար անհրաժեշտ էր, որ նրանք մշտական և կանոնաւոր յարաբերութեանց մէջ լինէին իրարու հետ և գլխաւորապէս կորպուսի հրամանատար՝ Լօրիս-Մելիքովի և սրա շտաբի հետ:

Աջ զօրամասը, քանի դեռ ևս նա չէր մօտեցել Արդահանին, կարող էր հեշտութեամբ յարաբերութիւններ պահպանել. ուրիշ բան էր գեներալ Տէր-Ղուկասովի Երեւանեան օտրեազը, որը, ապրիլ 12-ին Իգդիբից դուրս գալով և անցնելով Արարատի (Ազրիզադի) լեռնաշղթան, ապրիլ 17-ին մտել էր տաճկական սահմանը: Այս զօրամասի հետ արագ և անընդհատ յարաբերութիւն պահպանելու համար անհրաժեշտ էր ընտրել Լօրիսի և Տէր-Ղուկասովի բանակների միջև ընկած ամենակարճ ճանապարհը. իսկ դա ընկնում էր Կաղզւանի վրայով. բացի դա Կաղզւանի մօտ և նրանից հարաւ-արևելք՝ Արաքսի ափում վիստում էին աւազակային խմբեր. սրանք, օգտւելով Մուխտար փաշայի հովանաւորութեամբ, անհանգստացնում էին ուսական սահմանի մօտ գտնւած գաւառները. զրանց վրայ հսկողութիւն ունենալը անհրաժեշտ էր դարձել զործող բանակի համար:

Այս հանգամանքներն էին, որ դրդեցին գեներալ-ազիւտանտ Լօրիս-Մելիքովին որքան կարելի է շուտ ձեռնարկել Կաղզւանի գրաւմանը:

Այդ նպատակի համար նա հանում է երկու զօրասիւն. մէկը՝ կազմուած գեներալ Տէր-Ղուկասովի զօրամասի ոյժերից, կոմս Դրաբբէի ղեկավարութեամբ, միւսը՝ կազ-

մակերպում է Ղարսի մօտ բանակած զլիսաւոր զօրամասից, իր ազգական գեներալ-մայօր Լօրիս-Մելիքովի զլիսաւորութեամբ և պատւիրում է զբանց գնալ Կաղզւանի վրայ:

Երկու զօրասիւնները, դուրս գալով հակառակ կողմերից, միեւնոյն օրը միանալու էին Կաղզւանի մօտ և, զրոհ տալով, առնելու էին քաղաքը: Այս արշաւանքը կատարուում է երկու զօրասիւների կողմից էլ մատեմատիքական ճշտութեամբ. ապրիլ 23-ին դուրս գալով հակառակ կողմերից, ապրիլի 24-ին երկու գեներալներն էլ իրանց զօրքերով հանդիպում են Կաղզւանի տակ: Ռուս զօրքի գալը ահագին շփոթ ու իրարանցումն է աւաջ բերում քաղաքում. Ղայմաղամբ և Կաղզւանում գտնւած թիւրք զօրքը նոյն գիշեր հապճէպ թողնում են քաղաքը և փաղչում: Անպաշտպան ժողովուրդը մեծ հանդիսաւորութեամբ ընդառաջում է ռուս զօրքին. սա, մտնելով քաղաք, առանց արիւն թափելու վերցնում է նրան: Գեներալ մայօր Լօրիս-Մելիքով իսկոյն իւր ձեռքն է առնում քաղաքի վարչութեան և սոլահովութեան կազմակերպութեան գործը, որը և կարգի գնելով, զօրքի հետ վերադառնում է Լօրիսի մօտ:

Կաղզւանի գրաւումով ռուսաց ձեռքն և անցնում ոչ միայն Ղարսի սանջակի մեծ մասը, այլ և, որ կարևորն է, նաև Սօղանլուղից Արզրում տանող զլիսաւոր ճանապարհների հոկոդութիւնը:

6. ԱՐՓԵՆԻ ՊԵՇԵՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՌՈՒՄԸ

Ամբողջ Փոքր Ասիայում Ղարսից յետոյ Արդահանը համարուում էր առաջնակարգ բերդ: Նրա ամբուութիւնների վրայ թիւրքաց պատերազմական միջխտրութիւնը գործ էր դրել ահագին հմտութիւն և գումար: Բերդի ամբուութիւններից մի քանիսը շինւած էին անգլիացի

ինժեներները հսկողութեան տակ՝ պատերազմական տեխնիկայի վերջին կատարելագործութիւններով: Արդահանը համարուում էր ոչ միայն որպէս պաշտպանողական կէտ թշնամուն դէմ տալու համար, այլ նաև որպէս յարձակողական ուժեղ յենարան թիւրքաց կողմից՝ եթէ սա ուզենար յարձակել Ախալցխայի վրայ՝ նուաճելու Արևմտեան Անգրկովկասը և այստեղից թիֆլիսի վրայ արշաւելու:

Այս աչքի առաջ ունենալով ուսուսաց զօրքի որոշ մաս պահուում էր Ախալցխայում. այս զօրասիւնը 1876 թւին աւելի ուժեղացւեց և հասցնելով ընդհանուր թիւը մօտ 13,000 կուռղների 36 թնդանօթներով, դարձաւ գործող կորպուսի աջ զօրամասը՝ հրամանատարութեամբ զեներալէյտենանա Գէվէլի:

Տաճկաստանի դէմ պատերազմական գործողութիւնները սկսելուց, այդ զօրամասը ևս հրաման ստացաւ ապրիլ 12-ին անցնել տաճկական սահմանը դնալ ու Արդահանի վրայ, ուր Հուսէյն և Սարրի փաշաների հրամանատարութեան տակ կենտրոնացած էր մօտ 9000 զօրք 95 թնդանօթներով:

Ախալցխայի զօրամասը Արդահանի վրայ արշաւելու համար դեռ ևս մարտին առաջացաւ դէպի Ախալքալաք, ուր և սպասեց Լօրիս-Մելիքովի հրամանին՝ տաճկաց սահմանը անցնելու: Ապրիլ 11-ին, ստանալով պատերազմական գործողութիւնները սկսելու և սահմանն անցնելու հրամանը, զեներալ Գէվէլ շարժուում է Ախալքալաքից և ամսի 15-ին, անցնելով տաճկական սահմանը Չուրլունի ու Բէհրախաթունի վրայով, մեծ զժւարութեամբ, նորահալ ձեան ու զրանից առաջացած տիղմի միջով ճանապարհ բացելով, հազիւ ապրիլ 29-ին հասնում է Արդահանին և բանակ դնում Չագեստանում՝ բերդից 6—7 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Լօրիս-Մելիքով, համարելով Գէվէլի բանակը Արդա-

հանը պաշարելու և վերցնելու համար փոքրաթիւ, որոշում է Ղարսի մօտ բանակած իր ուժերից նրան մի զօրեղ զօրամասով օգնութեան հասնել: Այդ նպատակով նա ապրիլ 28-ին գեներալ-լէյտենանտ Հեյմանին մօտ 6000 զօրքով 28 թնդանօթներով Ջելաուսի վրայով ուղարկում է դէպի Արդահան: Զօրամասը, անցնելով Օմար-Աղան և Սան-Քէվը, մայիս 2-ին հասնում է Արդահանի մօտ և բանակում Ալազետա լեռան լանջերում՝ Գիւրջիբէկ գիւղի մօտ, թողնելով Ղարսի գիմաց գլխաւոր զօրքերը գեներալ Կամարովի հրամանատարութեանը: Բանակ է գալիս և ինքը՝ գեներալ ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքովը, նպատակ ունենանալով անձամբ ղեկավարել Արդահանի զէմ՝ բոլոր զործողութիւնները:

Մայիս 1-ին Լօրիս-Մելիքով Ալազետա թարձուճններից մանրամասն զիտում է իր գիմաց կանգնած Արդահանի բերդի ամրութիւնները: Նոյն օրը զինւորական խորհրդում, որին մասնակցում էին գեներալներ՝ Գէվէլ, Հէյման, Գուխովսկոյ, Բուլմէրինգ և Կախանով, որոշում է՝ նախ վերցնել Արդահանի վրա արևելքից իշխող Գիւլավերդի ամրացրած բարձունքները և ապա հետզհետէ հարաւից յարձակելով բերդի կենտրոնական ամրութիւնների վրայ, առնել նրան և դրանից յետոյ ձեռք գցել ամբողջ բերդը: Տալով անհրաժեշտ կարգադրութիւններ՝ զօրքի մայիս 4-ին սկսելիք զործողութիւնների վերաբերեալ, Լօրիսը հրամայում է մայիս 2-ին և 3-ին սկսել ուժեղ թնդանօթային ուժակոծութիւն, իսկ մայիս 3-ին գիշերը զօրքի մասերը բռնում են իրենց տեղերը՝ առաջիկայ ճակատի համար:

Ինչպէս ասացինք, Արդահանի վրայ յարձակումը Լօրիսը նշանակել էր մայիս 4-ին. հրամայւած էր զօրքին՝ հէնց որ հրամանատարի վրանի մօտից բաց կթողնւի հրթիռը (ֆշանք),

բոլոր զօրամասերը միաժամանակ պիտի սկսէին իրենց գործողութիւնները:

Բացւում է մայիս 4-ի առաւօտը. օրը խոստանում էր լաւ եղանակ: Արդէն ժամ 5-ից Լօրիս-Մեյիքով նժոյգի վրայ նստած անցնում էր զօրքի մի մասից միւսը տալու այսօրւան կուրի վերջին հրամանները: Սակայն, նախ քան գործի դիմելը, Լօրիս-Մեյիքով արիւնահեղութեան առաջնաճնելու նպատակով, զբաւոր առաջարկ է անում Սարբի փաշային, որ սա իր զօրքով անձնատուր լինի: Անցնում է 2—3 ժամ. և ահա, որպէս պատասխան այս առաջարկի Էմիր-Օղլիի ամբուժեան բարձունքից թիւրքերը բացում են թնդանօթային առաջին հարւածը. սրան յաջորդում է երկրորդը, երրորդը... և թանձր մուխը պատում է Էմիր-Օղլիի բարձունքները: Լօրիս-Մեյիքով հրամայում է բաց թողնել պայմանաւորւած հրթիռը: Բարձրանում է սա վերու վեր, տրաքում կարմիր կրակներով և... նոյն վայրեկեանին Ալադետազ և Գիլաւերգիի լանջերից խօսում են ոռոտաց թնդանօթները... երկու կողմների միջև սկսում է թնդանօթային կատաղի կռիւր, լցնելով տաս վերստ տարածութեան վրայ վառօդի թանձր ամպեր: Գեներալ Դէվէլը արևելքից, գեներալ Հէյման հարաւից առաջ են քաշում իրենց հետեակ և ձիաւոր մասերը՝ երկուսն էլ մի և նոյն կէտ նպատակի՝ Էմիր-Օղլիի ամբուժեան վրայ, որը անդադար, բայց առանց զգալի փնտս հասցնելու կրակ էր թափում ոռոտ թնդանօթային պատնէշների շորս կողմը: Էմիր-Օղլիին օգնում են քաղաքին մօտ գտնւած միւս հինգ ամբուժիւնները. լուռ էր միայն ամենից վտանգաւոր և սպառնալից հիւսիսային Բամազան ամբուժիւնը: Հիւսուաց աջ թևը գեներալ Դէվէլի առաջնորդութեամբ շարունակում է կրակը և, փոքր ժամանակից յետոյ, լռեցնելով Էմիր-Օղլին պաշտպանողներին, բերդի ստորին դիրքերից ժամ 12-ին մօտ ստիպում է սրանց յետ նահանջել իրենց

երկրորդ դիրքերը: Սրանց նահանջելով առաջ են անցնում
առևս թնդանօթները: Կռիւր, գնալով, տաքանում է: Այդ
ժամանակ Գանձակի հետևակ զնդի գնդապետ իշխան Ամիր-
ըջիբին իր քաջարի զօրքով գրոհ է անալիս թիւրքաց եր-
կրորդ դիրքերի վրայ. այս համագարկերի կրակի տակ
քշելով թիւրք զօրքին դէպի վեր, զօրքի առաջաւոր մասի
հետ նա մագլցում է դէպի Էմիր-Օղլիի պատանեշները: Տես-
նելով որ իր գունդը չափից դուրս յոգնել է վեց ժամ
տևող անդադար կռում, Ամիրըջիբին օգնական զօրք է
խնդրում հրամանատարից: Լօրիս-Մելիքով Ալագեագի լան-
ջերից, տեսնելով աջ թևի աջողութիւնը և Ամիրըջիբի զօր-
քերի առաջնթացութիւնը, գեներալ Հէյմանի գօրամասից
մի գունդ օգնութիւն է ուղարկում գնդապետ Ամիրըջա-
բէին, պատկերելով այս գօրամասին գրոհ տալ Էմիր-Օղլիի
վրայ հարաւային կողմից: Սրանով թիւրքաց ոյժերը ստիպ-
ւած են լինում կռել արդէն երկու ճակատով՝ դէպի հա-
րաւ և արևելք: Ժամ 3-ին գնդապետ Ամիրըջիբին, իր զօր-
քին մի քանի ըոպէ հանգիստ տալուց յետոյ, վերասկսում
է յարձակումը նոր թափով: Նրան օգնում են թնդանօթա-
ծիգները, որոնք շարունակում են կրկնապատկած ոյժով
ուճարակոծել թիւրքաց դիրքերը. ժամ 4-ին, մօտենալով
բերդի պատանեշներին, այս զօրքը կատաղի սելնամարտի է
բռնւում Էմիր-Օղլիի պաշտպանների հետ և զրանց յետ ու
յետ մղելով աջողացնում է մի խումբ քաջերով բերդ մտնել.
լսում է յաղթական ռուբան-ն. այդ միջոցին գալիս է մնա-
ցած զօրքը և ցան ու ցիր անելով բերդի պաշտպաններին,
մտնում է Էմիր-Օղլիի մէջ: Այդ ըոպէին բերդի գլխին
ժածանւում ի առևաց յաղթական զրօշակը:

Նոյն ժամին հարաւային կողմից կատաղի գրոհով ա-
ռաջանում է գեներալ Հէյմանի զօրքը և, կռւի բռնւելով
ու քայլ առ քայլ փախուստի ստիպելով դիրքերի վրայ
կռող թիւրք զօրքին, Ամիրըջաբի գնդի հետ գրեթէ միա-

ժամանակ ինքը ևս մտնում է էմիր-Օղլի Թիւրքաց զօրքի մէջ սկսւում է փախուստը. առաջիններից փախչում է ամրութեան պաշտպան գնդապետ Կաֆտան Մահմեդ բէյը (վենգրիացի) և, հազիւ փրկելով մի քանի թնդանօթներ, զօրքի մի մասի հետ պատուարւում է միջնաբերդում:

Ժամ 3-ից բիշ անց էմիր-Օղլի է մտնում ինքը՝ այս գոռ կռիւ հրամանատար Լօրիս-Մելիքով իր թիկնապահներով: Զօրքը հանդիպում է նրան ոգևորւած ուռաներով: Հրամանատարը շնորհաւորում է զօրքին տարած փառաւոր յաղթութեամբ և այդ մասին հեռագրով աւետում է զօրքի Գլխաւոր Հրամանատար Մեծ-Նիշիւանին, շնորհաւորելով «առաջին խոշոր յաղթութիւնով», որի ժամանակ զօրքը թշնամուց առել էր 9 թնդանօթներ, բազմաթիւ հրացաններ, հրանօթներ, չհաշւած այն մեծաթիւ սպանւածներն ու վիրաւորւածները որ ընկած էին այս կռւում: Ռուսներ ի կորուստը այդ կռւում կայանում էր՝ սպանւած 14, զինւոր, վիրաւոր՝ 85 և չորս հոգի էլ վիրաւոր սպաներ:

Ճաշից յետոյ ժամ 4-ին Լօրիսը հրամայում է դադարեցնել կռիւը՝ վերսկսելու այն հետևեալ առաւօտ, իսկ ինքը շտաբով և զօրքի մի մասով գնում է իր բանակատեղին՝ Ալագեազի սարալանջը, ուր և կազմում յաջորդօրևան ճակատամարտի ծրագիրը, որը բաժանւում է զօրքի գլխաւորներին ի կատարումս:

Նոյն գիշեր Արդահան բերդում զինւորական խորհուրդ է տեղի ունենում. բերդապահ Հուսէյին փաշան գտնում է, որ կորցնելով Գիւլպիղի բարձունքները էմիր-Օղլի ամրութիւնով, որը Արդահանի արևելեան բանալին էր, ընդդիմադրութիւնը ապարդիւն է, ուստի առաջարկում էլ ՚հէնց նոյն գիշեր ամբողջ զօրքով նահանջել Օլթի՝ փրկելու դոնէ 6 հազար հոգի բերդապահ զօրքը. Կաֆտան-Բէյ, համարելով այդ բանը ամօթալի, առաջարկում է դիմանա իրանց ձեռքում մնացած ամրութիւններում մինչև որ Օլթիից բերդին օգնութեան կհասնի Թիւրքաց զօրքը:

Լսելով այս յայտարարութիւնը պատերազմական խորհուրդը որոշում է կռիւը շարունակել և նոյն զիշեր զօրքը նորանոր ամրութիւններ է կառուցանում Արդահանի մնացեալ հինգ ամրութիւնների առջևում: Յաջորդ օրը՝ մայիս 5-ին Լօրիս-Մելիքով նորից պատգամաւոր է ուղարկում բերդապահի մօտ, առաջարկելով անձնատուր լինել. պատասխանը ստացւում է կէսօրին, ժամը 2-ին: Հուսէյն փաշան համաձայն է բերդը տալ միայն թէ թոյլ տրւի բերդապահ զօրքին ամբողջովին՝ իր զէնքով, թնդանօթներով և բոլոր մթերքներով ու ինչքով զէնքը ձեռքին հեռանալ բերդից: Պարզ է, որ Լօրիս-Մելիքով մերժում է այս պայմանը և, չնայեաժ ուշ ժամին, հրաման է տալիս յարձակման: Նորից սկսւում է թնդանօթային կրակը երկու կողմից էլ: Այս անգամ ոռւսաց թնդանօթները գործում էին արդէն Էմիր-Օղլիի բարձունքներից, ուր գտնւում էր գեներալ Հէյման իր զօրքով: Սա, շուտով թողնելով ամրութիւնը, Երևանի գվարդիայի և Բազուի գնդի մի մասի հետ իջնում է դէպի Արդահան տանող ձորակ. մի ժամից լսւում է ոռւսաց «ուռա»-ների ձայնը՝ խառը թնդանօթների կատաղի որոտի հետ: Դա գեներալ Հէյմանն էր, որին աջողակ էր ոչ միայն մօտենալ Ղաղ-թափասի ամրութեանը, այլ և բարձրանալ նրա ամբարտակների վրայ:

Այս համարձակ քայլը յանկարծակիի է բերում բերդի պաշտպաններին և նրանք աննշան ընդդիմադրութիւնից յետոյ փախչում են՝ պատսպարելու բերդի միւս ամրութիւնների մէջ, որոնք նոյն ժամին ոռւսաց կողմից ուժեղացուցւում էին մի քանի ժամ շարունակ: Դեներալ Հէյման վերցնելով Ղաս-թափասին, իսկոյն իր մի քանի վաշտով անցնում է նրա հարևան Սինգէր ամրութիւնը և կոտորելով կամուրջները, անցնելով խրամատներից, երեկոյեան ժամ 6-ի մօտ կատաղի զրոհով վերցնում է և այս ամրութիւնը՝ հարիւրաւոր զոհեր գլորելով աջից ու ձախից: Թիւրք բերդապահ զօրքը, կարծելով, որ ինքը կտրւած է

ամեն կողմից, մտածում է միայն մի բանի մասին՝ ազատել բերդի արևմտեան կողմից Քոի վրայի կամուրջով, և ահա սրա փախուստի ժամանակ սկսում է մի նմանը շտեմնած իրարանցում փաղչողները մէջ, որոնց մեծ մասը թափում է Քուռ գետ և այդտեղ իր մահը գտնում: Վերջին հերոսական ընդդիմադրութիւն թիւրք զօրքը ցոյց է տալիս բերդապահի տան մօտ, բայց անկարող լինելով ընդդիմադրել ուսաց եռապատիկ գերագանց ոյժին, քաջերի այս խումբը մի փաշայով, 7 սպաներով և 321 զինուորներով անձնատուր է լինում: Շուտով ընկնում է նաև Ղայա-Բաշի ամրութիւնը և նրա վրայ ծածանւում է ուսաց յաղթական դբօշակը:

Երեկոյեան ժամ 3 և կէսին Արդահանը իր բոլոր ամրութիւններով անցնում է ուսաց ձեռքը: Նոյն ժամին բերդ է մտնում գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով, որը թէ երեկ և թէ այդ օրը անձամբ, առանց մի ժամ հանգիստ ունենալու զեկավարում էր ամբողջ ճակատամարտը՝ իր բոլոր կէտերում և բոլոր մասերով: Նրբ Լօրիս մտնում է Արդահան, զօրքն ու քաղաքացի ժողովուրդը անվերջ ուռաներով ու երաժշտութեամբ ողջունում են նրա գալուստը և տարած փառաւոր յաղթութիւնը: Լօրիսը, այս յաղթութիւնը ամբողջովին վերագրելով քաջ զօրքին ու նրա հրամանատարներին, թոյլ է տալիս որ այդ գիշեր զօրքը անցնի, խրախճանքի մէջ, իսկ ինքը, հրաման արձակելով վերցնել հեռու ընկած Բամազան-թափայ միակ լաւ ամրութիւնը, բերդն առնելու մասին հեռագրում և շնորհաւորում է Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլակիչին:

Եւ այսպէս մայիս 6-ին Արդահան բերդի հետ ուս զօրքին որպէս յաղթական աւար մնում են գերիներ՝ Ալի Օսմանգէր փաշան 15 սպաներով, 600 զինուորներ, հիւանդանոցը 12 բժշկներով, 12 ֆելդշերներով, 92 թնդանօթ, ահագին քանակութեամբ պատերազմական պաշար

այն է՝ 1179 հրացաններ, 6507 թնդանօթային ուումբեր, 6 միլիօն փամփուշտ, 1106 տակառ վառօդ և 11 ամբարներ ամեն տեսակ ուտելիքներով—բոլորը մօտաւորապէս 4—5 միլիոն արժողութեամբ:

Այս պատերազմում թիւրքերը կորցնում են 1184 հոգի սպանւած: Ռուսաց զօրքի կորուստը լինում է՝ սպանւած 68 հոգի և վիրաւոր՝ 352 հոգի, որից 10-ը սպաներ:

Այս յաղթութեան համար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով պարգևատրուում է Գէորգիի 3 աստիճանով և Բարձրագոյն շնորհակալութեամբ:

Նոյն զիշեր երբ ուս զօրքը մօտենում է Ռամազան թէփիի ամրութեանը, տեսնում է որ սա թողնւած է իր պաշտպաններից առանց մի զարկի: Բերդապահ զօրքից ազատում են փախուստով 5000 մարդ:

7. ՌՈՒՍ ՉՕՐՔԻ ԱՌՆՋԻՍՏՂԱՅՈՒՄԸ ԵՒ ՂԱՐՍԻ ԱՌՆՋԻՆ ՊԱՇՏՐՈՒՄԸ

Թուրք զօրաբանակի հրամանատար Մուխթար փաշան, տեսնելով ուս զօրքի համարձակ քայլերը, ուսաց զօրաբանակի մասին թիւր հասկացողութիւն ունէր. նրան հաւատացրել էին, թէ լրտեսները և թէ ուս բանակի հետ գործ ունեցող անձինք, որ ուս զօրաբանակը թւով կրկնակի գերազանց է թիւրքական գործող բանակից. և ահա անհնար համարելով իր ձեռքի տակ ունեցած ոյժերով պատերազմի բռնել ուսների գերազանց ոյժերի հետ, նա, ինչպէս տեսանք, թողնում է Ղարսը նրան պաշարող ուս զօրքի ձեռքում և ինքը մի զօրամասով գնում է Արզրում՝ ուժեղացնելու իր զօրքը նորանոր գնդերով:

Եւ ճիշտ որ, շնորհիւ ձեռք առած միջոցների Մուխթար փաշային աջողում է, չհաշւած Ղարսի բերդապահ մօտ 15,000 զօրքը, Անատոլիական բանակի զօրքերի ընդհանուր թիւը հասցնել 47,000-ի, որի մէջ մտնում էին նաև մօտ 10 հազար կամաւորներ՝ քրդերից, բաշի-բուզուկ-

ներից, չերբէզներից և դարափափախներից—բոլորն էլ լաւ գինւած: Այդքան զօրքով Մուխթար փաշան յոյս ունէր ոչ միայն ջարդել գեներալ Տէր-Ղուկասովի Բայազէտի վրայ գնացող զօրամասը, այլ և արշաւել Իգդիրի վրայ, այդտեղից գնալ Երևան, իսկ յետոյնոյն զօրքի գլխաւոր ոյժերով գալ Ղարս՝ հարւածելու Լօրիս-Մելիքովի հրամանատարութեան տակ գանւած զօրքին:

Մուխթարի այս ծրագիրը, որը յայտնի էր Լօրիսին, չէր կարող անհանգստութիւն չպատճառել նրան, մանաւանդ որ Դադատանում և թէ ընդհանրապէս Անդրկովկասում մուսուլման ազգաբնակչութիւնը անհամբեր սպասում էր տաճիկ յաղթական զօրքին՝ միանալու նրա հետ և ապստամբութեան դրօշը պարզելու կովկասում:

Թուրք հրամանատարի այս ծրագիրը խախտելու միակ միջոցը Լօրիս-Մելիքով գտնում էր նրանում, որ թոյլ չտայ Մուխթարի զօրքին միանալու Ղարսի բերդապահ զօրքի հետ. իսկ դրա համար նրան հարկաւոր էր իր զօրքի մի մասը թողնելով Ղարսի պարսպի տակ, միւս մասով առաջ անցնել դէպի Սօղանլուխ՝ կտրելու էրզրումից Ղարս տանող ճանապարհը և այդտեղ ջարդ տալու Մուխթար փաշայի բանակին, նախ քան սա կմտնէր Ղարս:

Եւ անա այս նպատակով Լօրիսը իր զօրքը բաժանում է երկու մասի. մէկը, տալով գեներալ Հէյմանին, ուղարկում է պաշարելու Ղարսը հարաւ արևմտեան կողմից, իսկ սրա մի զօրամասը ուղարկում է Արզրում տանող ճանապարհով դէպի Սողանլուխ, նախազգուշացնելու Մուխթարի գալուստը, իսկ միւս մասը, յանձնելով գեներալ Դէվլէլին պատուիրում է՝ շարունակելով Ղարսի պաշարումը միաժամանակ ցուցադրական շարժում անել Ղարսի դէմ հիւսիս արևելեան կողմից և դրանով զբաղեցնել բերդապահ զօրքը հէնց բերդի սահմաններում:

Հէյմանի ձիաւոր զօրամասը, գեներալ-մայօր իշխան

Չաւշաւաձէի գլխաւորութեամբ ընթանալով դէպի Սօղան-լուխ մայիս 17-ին Բէգլի-Սհմեղի մօտ հանդիպում է (ուսս զօրքում ծառայած և այժմ օսմանցոց կողմն անցած) Մուսա-փաշա Կոնդուխովի առաջապահ զօրքին, որին ուղարկել էր Մուխթուրը անհանգստացնելու ուսս զօրքը Ղարսի շրջանում: Այստեղ գիշերը ուսս զօրամասը անսպասելի կերպով յարձակուում է Կոնդուխովի 1500 հոգուց բաղկացած չերքեզ զօրքի վրայ և, մեծ ջարդ տալով ու խլելով երկու թնդանօթ, ցրում է դրան: Սրանով ուսս զօրքը մի անգամ ընդ միշտ ազատուում է չերքեզների կազմակերպած յարձակումների վտանգից—որով և ի դերև են հանուում Մուխթար-փաշայի այն յոյսերը, որ նա դրել էր այս զօրքի վրայ:

Այս քաջարի գործ կատարելուց յետոյ, իշխան Չաւշավաձէն իր հեծելազօրքով վերադառնում է գեներալ Հէյմանի զօրամասը, որ բանակել էր Ղարսի հարաւային կողմում՝ Մեծ-Թիքմայի մօտ—Ղարսաշայի ափին:

Մինչդեռ գլխաւոր կողմուսի բոլոր ոյժերը կենտրոնացնելով Ղարսի շուրջ Լօրիս-Մելիքով մտածում էր խիստ պաշարումով ստիպել բերդապահ զօրքին անձնատուր լինել, լուր է ստացւում, որ Մուխթար-փաշան գերագանց ոյժերով գնում է Ալաշկերտ Տէր-Ղուկասովի զօրքերի վրայ: Եւ ահա, որպէսզի կարելի լինի փրկել Տէր-Ղուկասովի փոքրաթիւ զօրամասը վերահաս վտանգից, որոշուում է արագացնել Ղարսի պաշարումը և դրանով ստիպել Ղարսի բերդապահ զօրքին՝ օր առաջ անձնատուր լինել: միայն դրանից յետոյ կարելի էր բոլոր զօրքով գնալ Մուխթարի վրայ:

Ղարսի նման առաջնակարգ բերդը պաշարելու համար անհրաժեշտ էր նախ՝ մեծ թւով պաշարողական խոշոր թընդանօթներով շրջապատել նրա բոլոր եօթ ամրութիւնները և ապա թէ ուժակոծել ամրութիւններն ու բերդը:

Սկսուում է այդ ծրագրի իրագործումը, մեծ մասամբ զիշերները բերդերի դէմ գանուող լեռների վրայ Լօրիս-Մելիքով հրամայում է նոր ամուր զիրքեր շինել ու նրանց վրայ պաշարողական թնդանօթներ ամրացնել:

Որպէսզի կարողանայ անձամբ մասնակցել և ղեկավարել Ղարսի պաշարման գործողութիւնները, մայիս 27-ին բանակէ գալիս զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլահիշը, իսկոյն զինուորական խորհուրդ է կազմուում, ուր, իրերի գրութիւնը մանրամասն քննելուց յետոյ, որոշում է՝ պաշարումը սկսել ոչ թէ բոլոր ամրութիւններից, այլ սկըզբում միայն երկու գլխաւոր ամրութիւնների վրայ՝ Ղարադաղի և Շորախի, և ապա, թուլացնելով սրանց, զիմել մնացեալ ամրութիւնների ուժակոծութեանը:

8. ԱՐՅԱՆԸ ՔԵՊԻ ԶԻՎԻՆ ԵՒ ՎԵՐՇՎԵՐՁԸ

Մինչդեռ գլխաւոր բանակում լուրջ պատրաստութիւններ էին տեսնում յունիսի սկզբներին սկսելու Ղարսի ուժեղ պաշարումը, լուր եկաւ, որ Տէր-Ղուկասովի զօրամասը նեղում է Մուխթուր-փաշայից և գեներալը մեծ կարիք ունի օգնական զօրքերի: Այս հանգամանքը ստիպեց փոխել սկզբնական ծրագիրը. այժմ որոշեց, թողնելով Ղարսը պաշարելու համար մօտ 18 հազար զօրք, 14 հազար զօրք գեներալ Հէյմանի հրամանատարութեամբ ուղարկել Սողանլուխ, յուսով, որ Մուխթարը, վախենալով որ ռուսաց զօրքը կարող է գնալ Արզրումի վրայ, կթողնի Տէր-Ղուկասովին և կգայ պաշտպանելու Սողանլուխի ճանապարհը. դրանով Տէր-Ղուկասովը հնար կունենայ նահանջել Իգդիր:

Ի կատարումն այդ ծրագրի յունիս 9-ին գեներալ Հէյման իր զօրամասով Սարիղամիշի վրայով ճանապարհ է ընկնում դէպի Սողանլուխ. այստեղ իմացուում է, որ Մուխթարը, լսելով մեր արշաւի մասին, իր զօրքերի մեծ

մասը ուղարկում է այս ճանապարհի վրայ: Եւ այսպէս
ուսուցողը իր նպատակին հասել էր. Տէր-Ղուկասովին մնում
էր գործ ունենալ համեմատաբար աւելի փոքրաթիւ գործի
հետ, որի հետ հաշիւ տեսնել նա կարող էր և իր զօրամասով:

Այժմ ուսուցողը գնում էր Զիվինի վրայ, ուր գը-
տնուում էր Արզրուսի Վալի Իսմայիլ-փաշան և որին, ինչ-
պէս ասացինք, օգնութեան էր գալիս Մուխթարը իր գե-
րագանց ոյժերով: Գեներալ Հէյմանը յոյս ունէր ոչ միայն
վերցնել Զիվինը, այլ և ջարդել Իսմայիլ փաշային նախ
քան կգար կհասներ Մուխթարը իր զօրքերով:

Չորս օրվայ արշաւից յետոյ՝ յունիս 13-ին ուսուց
զօրամասը շրջապատում է Զիվինը և սկսում է յարձա-
կումը, սակայն յարձակումը անցնում է անաշող. Զիվինը,
շնորհիւ իր բնական աննման զիրքի միաժամանակ նաև
արհեստապէս շատ լաւ ամրացւած էր. բացի դա ինքը թիւրք
զօրքը վերին աստիճանի ոգևորւած կուում էր և քաջաբար
գրեթէ բոլոր զիրքերից խոշոր կորուստներով վանում
ուսուցչին: Չցանկանալով անտեղի և աւելորդ զոհեր տալ,
մանաւանդ որ, ինչպէս ասեցինք, զօրամասը իր նպատա-
կին հասած էր՝ Մուխթարը հեռացել էր Տէր-Ղուկասովից,
Լորիսը հրամայում է Հէյմանին իր զօրամասը յետ դարձ-
նել Ղարս:

Յունիս 24-ին Հէյմանի զօրամասը մեծ զգուշութեամբ
ճանապարհուում է և, թիւրքաց զօրքի հետ մի շարք ընդ-
հարումներ ունենալուց յետոյ, մօտենում Ղարսին, ունե-
նալով իր կոնակում Մուխթար-փաշայի ուժեղ զօրքը-
այստեղ Հէյմանը միանում է գլխաւոր բանակին:

9. ՌՈՒՍ ՉՕՐՔԻ ՆԱՀԱՆՁՐ

Այժմ, երբ Ղարսին օգնութեան էր գալիս Մուխթար
փաշան իր աւելի լաւ 35 հազար զօրքով, պաշարած պա-
հել Ղարսը, յուսալով որ նա շուտով կընկնի, աներևակայ-

ելի էր, նամանաւանդ եթէ հաշւի առնենք, որ Լօրիսի զօրքը համեմատաբար աւելի փոքրաթիւ էր օսմանեան զօրաբանակից: Մնում էր մի միջոց՝ թիւրքերից աննկատելի կերպով թողնել Ղարսի պաշարումը, տանելով նրա շուրջ հաստատուած թնդանօթները և զգուշութեամբ յետ նահանջել դէպի Արփաշայի ոռոսաց սահմանը մինչև որ կորպուսը Ռուսաստանից կստանար խոստացւած օգնական զօրք: Այս որոշումը ընդունւեց դիւաւոր բանակում և յունիս 24-ից ուսնները սկսեցին նահանջի պատրաստութիւններ տեսնել, սակայն այնպիսի գաղտնապահութեամբ, որ երբ յունիս 27-ի դիշերը ուսնների ամբողջ բանակը հեռացել էր Ղարսի շրջակայքից, միայն յաջորդ օրը Ղարսի բերդապահ զօրքը նկատեց այդ. ուղեց շարժել բայց արդէն ուշ էր, նահանջը կատարւած էր և նոր դիրքերը բռնւած:

Այն ինչ եթէ Մուխթար-փաշան մի բանի օր առաջ իմացած լինէր ոռուս զօրքի նահանջի պատրաստութիւնը, նրան շատ հեշտ էր յարձակել ոռուս բաժան-բաժան զօրամասերի վրայ, տալով նրան մի այնպիսի ջարդ, որի հետևանքները կարող էին մեծ ազդեցութիւն ունենալ ամբողջ պատերազմի ընթացքի վրայ:

Այս նահանջը, որ կատարւեց շնորհիւ Լօրիսի արտակարգ ընդունակութիւնների ու հեռատեսութեան՝ երբ ոռուս բանակը, ունենալով իր ետևում մօտ 45—48 հազար թշնամի զօրք, չկորցրեց և՛ ոչ մի զինւոր և, որ գըլխաւորն է, ոչ դաշտում և ոչ թշնամու ձեռքում չթողեց և ոչ մի հատ հրացան կամ սաղմամթերք, համարում է զինւորական պատմութեան մէջ սաղմագիտական ամենանշանաւոր դէպքերից մէկը, դարձնելով Լօրիսին յայտնի տաքտիկ ոչ միայն ոռուս զօրքի մէջ, այլ և ընդհանրապէս համաշխարհային սաղմի պատմութեան մէջ:

10. ԱԼԵՋՆԵՅԻ ԿՈՒՆԻ ՍԿԻՉՐԸ

Մուխթար-փաշան ձեռքից բաց թողնելով ոուս բանակին Ղարսի պարիսպների տակ ջարդելունպաստաւոր առիթը, միացնում է իր զօրքին Ղարսի բերդապահ զնդերը և, դուրս գալով քաղաքից գնում է դէպի Արփաշայ և այստեղ՝ Ղարսից 20—25 վերստ հեռու, բռնելով Ալաջայի լեռները, ամրանում է նրա մի շարք բարձրութիւնների վրայ: Եւ որովհետև ոուս բանակին մինչ այդ աջողւել էր բռնել Ալաջայի հիւսիսային տարածութիւնը՝ Սուբօթանի, Հաջի-Վալիի և Ղըզըլ-Թափայի բարձունքներում, ուստի պարզ էր, որ երկու բանակների բախտը որոշող մեծ ճակատամարտը տեղի էր ունենալու հէնց այստեղ՝ այս լանջերում: Ալաջայի յաղթութեան դէպքում Մուխթարը ազատօրէն կարող էր անցնել ոուսաց սահմանը և Ջաջուրի լեռանցքի վրայով արշաւել ուղղակի Թիֆլիս, ուր ճանապարհին նրան կմիանար Անդրկովկասի մուսուլման ազգաբնակութիւնը, որի մէջ դեռ պատերազմից առաջ և հէնց այժմ ուժեղ և յաջող պրոպագանդա էին մղում օսմանեան լրտեսներն ու էմիսարները. այդ դէպքում Անդրկովկասի ոուսաց ձեռքում մնալն իսկ խիստ թէական էր, իսկ Թիֆլիսի գրաւումը կասկածից դուրս:

Այս բանը շատ լաւ հասկանում է Լօրիսը և վճռում ինչ գնով և լինի դիմադրել Մուխթարին և, նրա բանակը ջարդելով, ոչնչացնել այդ ծրագիրը: Այդ նպատակը իրագործելու համար նա անհամբեր սպասում էր Ռուսաստանից 40-երորդ դիվիզիաի գալուն, իսկ մինչ այդ միացնում է իր բանակին նաև Արդահանում գտնւած և Ռիօնի բանակից եկած ոյժեր՝ մօտ 6000 հոգի: Վերջապէս, յուլիսի սկզբին, երկու ամսւայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ, գալիս հասնում է 40-երորդ դիվիզիան բաղկացած 11,000 հոգուց: Այժմ միայն Լօրիսի զօրքերի ընդհանուր

ոյժը հասնում է՝ 46 բատալիօնի, 8 էսկադրոնի, 66 հարիւրակի որ կանի մօտ 50,000 կուռղ՝ 164 թնդանօթներով: Ահա այս ոյժերով Լօրիսը վճռում է պաշտպանողական գրութիւնից անցնել յարձակողականի և, ուժեղ ճակատամարտում Մուխթարի բանակը ջարդելուց յետոյ, դուրս բշել նրան Արփաշայի մօտերից, փակել իրան և զօրքը Ղարսում: Սակայն հէնց այդ ժամանակ լուր է ստացուում գէնեբալ Տէր-Ղուկասովից, որ նա Իսմայիլ փաշային ջարդելու համար ունեցած զօրքը համարում է փոքրաթիւ, անբաւարար, ուստի կորպուսից գլխաւոր ոյժերից օգնական զօրք է խնդրում: Որչափ և անժամանակ էր ներկայումս հազիւ կենտրոնացած ոյժերի ջյատոււմը, սակայն Լօրիսը յուլիս 15-ին մօտ 6,000 զօրք տալով գէնեբալ Յիթովիչին, ուղարկում է Երևանեան զօրամասին օգնութեան:

Թէև նւազած զօրքով այնուամենայնիւ Լօրիսը վրճոռում է սկսել իր գործողութիւնները թիւրքաց բանակի դէմ, մանաւանդ որ Մուխթարը արդէն սկսել էր մի շարք յարձակումներով անհանգստացնել ռուս զօրքին:

Օգոստոս 6-ին առաւօտեան շուտ սկսում են պատերազմական հետախուզումները՝ որոնցով Լօրիսը նպատակ ունէր իմանալ՝ թշնամու ոյժերի քանակը, Ալաշայի ամբուլթիւնների բնոյթը, հակառակորդի տեղագրութիւնը, նրա զինման և պաշտպանութեան միջոցներ և, վերջապէս, այն, թէ որտեղից աւելի յարմար է սկսել զրոհը: Այդ հետախուզումին, որ լուրջ ճակատամարտի բնոյթ ընդունեց, մասնակցում էին երկու կողմերի ոյժերի զրեթէ 70-ովը: Օգոստոս 6-ին տեղի ունեցած զօրաշարժումները գլխովին բացում են թշնամու ռազմագիտական ոյժն ու դիրքերի բնոյթը. զրանից յետոյ մնում էր դիմել ճակատամարտին:

Եւ անա այնինչ ռուս զօրքը լուրջ պատրաստութիւնների վրայ էր և Լօրիսը նախագծում էր առաջիկայ

մեծ ճակատամարտի մանրամասն ծրագիրը, թուրք զորքերի գլխաւոր հրամանատարը ևս անգործ չէր: Չանձրանալով Ալաջայի վրայ երկար նստելուց և սպարդիւն սաշար ու ռազմամիջերք սպառելուց, նա որոշել էր զիմել յարձակման, նամանաւանդ որ Պօլսում անհամբերութեամբ սպասում էին այս վճռական կռիւն և հեռագիր-հեռագրի ետևից ստիպում էին Մուխտարին վերջ տալ իր անգործունէութեանը: Եւ յարմար առիթը հանդիս է դալիս. գեներալ Տէր-Ղուկասով, ցանկանալով գաղտնի կերպով յարձակել Իսմայիլ փաշայի վրայ և ստացած բատալիօնները համարելով անբաւարար, նորից նոր օգնական զօրք է խնդրում Լօրիսից. սա ամենամեծ զժկամակութեամբ, հնազանդելով միմիայն Մեծ-Իշխանի պահանջին, այս վճռական օրերին ստիպւած է լինում իր զօրքից դարձեալ բաժանել 7 հազար հոգուց բաղկացած զօրամաս և 12 թնդանօթներով գեներալ Դէվէլի հրամանատարութեամբ օգոստոս 11-ին ուղարկել Կողպի վրայով Տէր-Ղուկասովին: Այդ զօրամասը գնալուց յետոյ *) Լօրիսի կորպուսում գործող զօրքերի թիւը 50 հազարից իջաւ և հասաւ 35 հազարի, այն ինչ Մուխթար-փաշան ունէր ոչ պակաս 55 հազար կուղներ: Վերջինս, տեղեկանալով որ Լօրիսից պակասել են 7—8 բատալիօն, յարմար համարեց անմիջապէս յարձակել ռուս զօրքի վրայ. և ահա օգոստոս 12-ի լոյս 13-ը գիշերուան ժամ 2-ին Մուսա-բէյ Կունդուխովի 10 հազար հոգուց բաղկացած զօրամասը անսպասելի կերպով յարձակոււմ է Ղըզըլ-Թափայի վրայ, ուր բանակել էր ռուսաց զօրքի առաջապահ մասը: Ռուս զօրքը յանկարծակիի գալով ամբողջ օրը զիմադրում է թիւրքաց գերագանց ոյժերին և մեծ զոհեր հասցնելով

*) Մի քանի օրից Դէվէլի այդ զօրամասը կէս ճանապարհից յետ է բերոււմ և նա մասնակցում է Ալաջայի ճակատամարտին: Ս. Մ.

նրան և ինքն էլ իր կողմից կորցնելով մօտ հազար հոգի սպանւած ու վիրաւոր, տալիս է Ղըզըլ-Թափան թշնամուն և յետ է քաշում դէպի Բայրախտար: Այս անաշող կռոււմ սակայն ուսններին յաջողոււմ է խել թշնամուց 6 թնդանօթներ, առանց նրան ձեռքում թողնելու նոյն իսկ մի հատ հրանօթ:

Ղըզըլ-Թափայի առման լուրը հեռագրով աւետելով Պօլիս, այնտեղ առաջ է բերում մեծ ուրախութիւն, քանի որ Պօլսում այս կռիւր համարոււմ էր վճռական ճակատամարտ և փառաւոր յաղթութիւն՝ որ տանում էր Օսմանեան բանակը ուս զօրքից: Այս գործի համար Մուխթար փաշան վարձատրոււմ է ղազիի (Ֆելզամարշալ) բարձր տիտղոսով: Պօլսում հաւատացած էին, որ այս յաղթութիւնից չանցած մի շաբաթ Մուխթարը կլինի Թիֆլիզում: Սակայն այս յոյսերը չարդարացան...:

11. ԱԼԸՋԵՅԻ ՎՃԹԵՂԵՆ ՃԵԿՇԵՄԵՐՏԸ ԵՒ ՅԵՂԹՈՒԹԻՒՆԸ

Օգոստոս 14-ին կորպուսի կենտրոնատեղ՝ Քիւրուք-Գարա է գալիս զօրքերի գլխաւոր հրամանատարը Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլակիշ: Տեղի է ունենում զինւորական խորհուրդ, որը վճռում է նախ՝ տեղափոխել զօրամասերը այս և այն յարմար դիրքերի վրայ և ապա նկատի ունենալով զօրքի թւական թուլութիւնը, որոշոււմ է սպասել Ռուսաստանից եկող Գրենադերեան 1-ին դիվիզիային. ուժեղացնելով դրանցով իր բանակը, Մեծ-Իշխանը հնարաւոր էր համարում այս անգամ անցնել յարձակողական գործողութեանց, իսկ մինչ այդ դիվիզիայի գալը ուս զօրքին մնում էր աւելի և աւելի ամրացնել իր դիրքերը, շինել նորանոր ամրութիւններ և մանր յարձակումներով թշնամուն պահել մշտական անհանգստութեան մէջ:

Վերջապէս սեստ. 13-ին գալիս բանակին է հասնում Գրենադերեան առաջին դիվիզիան, 12,000 հոգով և ապա

հասնում է Արդահանից գեներալ կամարովի զօրամասը մօտ 5 հազար հոգի: Միայն այժմ էր, որ Լօրիսի բանակը մարդկանց թւով հաւասարւում էր Մուխթար փաշայի զօրքին: Այդ պահին կորպուսի զլխաւոր ոյժերի կազմը հետևեալն էր՝ 60 բատալիօն հետևակ, 12 էսկադրոն, 86 հարիւրեակ կամաւոր միլիցիօնէր ձիաւորներ և 240 թնդանօթ:

Այս ոյժերի գալուց յետոյ զինւորական խորհրդում ճակատամարտի օրը նշանակում է սեպտ. 20-ը: Ամբողջ ուսու բանակը բաժանւում է չորս մասերի՝ ա) գեներալ Հէյմանի զօրամասը որ պէտք է վերցնէր Մեծ-Յաղնիի, Վիզին-Քեօյի և Աւլիարի ամրութիւնները բ) գեներալ Բոպպի զօրամասը՝ որ յարձակւելու էր Փոքր-Յաղնիի վրայ, գ) գեներալ Յ. Լազարևը, որը ուղարկւում էր թշնամու աջ թևի վրայ, իսկ գեներալ Շելկոֆսկովի զօրասիւնը պէտք է մտնէր Մուխթարի զօրքի թիքունքը:

Այս ճակատամարտը, որին ղեկավարում էր Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլակէշը որպէս զլխաւոր հրամանատար, իսկ Լօրիսը ի կատար էր ածում այն ծրագիրը որ ընդունւած էր սեպտեմբեր 20-ին այս ճակատի համար: Գրեթէ կէս զիշերին բոլոր զօրամասերը դուրս են գալիս բռնելու իրանց դիրքերը. սակայն լոյսը բացւելուն պէս նկատւում է որ, շնորհիւ մթութեան, զօրամասերից մի քանիսը, փոխանակ որոշւած տեղերը բռնելու կամ նրանցով գնալու, խոշոր սխալների մէջ են ընկել: Լօրիսի առաջին գործն լինում է կանօնաւորել զօրքերը և նրանց իրենց նպատակին տանել որչափ կարելի է քիչ կորուստներով, քանի որ Մուխթարը, նկատելով ուսու զօրքի անաջող շարժումը, արդէն սկսել էր իր յարձակումներն ու ընդդիմադրութիւնը: Այս ճակատամարտը տևեց երեք օր՝ սեպտ. 20, 21 և 22-ին, որի ընթացքում սաք կոիւններ ծագեցին Հաջի-Վազիի զիմաց, ապա մեծ

ընդդիմադրութեան հանդիպեց զօրքը Փոքր-Նաղնիի լանջերում, մանաւանդ Աւլիարի նշանաւոր դիրքը ձեռք գրցելու ժամանակ և Ալաջայի ամբութիւնները խլելուս. սակայն ոռւսաց զօրքին չի վիճակուում այս երեք օրւայ մէջ առանձին յաջողութիւններ ձեռք բերել և նա, հանդիպելով Մուխթարի աշալըջութեանն ու թիւրքաց զօրքերի քաջութեանը, մնում է իր նախկին դիրքերում, կորցնելով մօտ 2,000 հոգի և թշնամուց էլ կրկնակի զոհեր խլում:

Այս կռիւները այն հետևանքն ունեցան, որ Մուխթարի զօրքը թուլանում է և, որ գլխաւորն է, նրա բանակի մէջ արդէն զգացւում էր թէ ուտելիքի և թէ ռազմամթերքի մեծ պակասութիւն, իսկ դրանց Ղարսից ստանալը, շնորհիւ ոռւսաց զօրքի նրա ճանապարհներին շափազանց մօտիկութեանը, դարձել էր խիստ վտանգաւոր: Այս պայմանների մէջ Մուխթարին մնում էր մի բան՝ օր առաջ յետ քաշւել դէպի Սօղանլուխ՝ աւելացնելու և կարգի բերելու իր քայքայւած ոյժերը: Եւ ճիշտ որ, սեպտեմբեր 26-ին, մութն ընկնելուն պէս, Մուխթարը ամենամեծ զգուշութեամբ սկսում է դուրս տանել Ղըզըլ-Փափայ դիրքերից թնդանօթները, իսկ գիշերւայ ժամ 12-ին զօրքը թողնում է նաև Սուբութանի ու Հաջի-Վալիի ամբարացրած դիրքերը, որոնց պահելու և տիրելու համար դեռ մի երկու օր առաջ այնքան արիւն էր թափւել երկու կողմերից: Սկզբում կարծւում էր, որ Մուխթարը ամբացել է Ղարսում, սակայն շուտով պարզւում է, որ նա հազիւ շարժւել է Ալաջայի հիւսիսային լանջերից, որտեղից արդէն նրան հեշտ էր կամ քաշւել Ղարս կամ թէ գնալ դէպի Սօղանլուխ՝ միանալու Իսմայիլ-փաշայի զօրքերի հետ, որոնք շտապով գալիս էին Ղարս: Թշնամու մօտ լինելը և այն էլ այս պայմաններում ոգևորում է ոռւս զօրապետներին. ուստի որոշում է՝ նախ քան

Մուխթարը կշարժւի տեղից, կտրել նրա առաջը և թիկունքից ու ճակատից նրա բռնակի վրայ յարձակելով ջարդ տալ: Այս ծրագրով էլ գեներալ Յ. Լազարեին յանձնուում է շրջել Մուխթարի աջ թևը, աշխատելով կտրել նրա նահանջի ճանապարհը, իսկ միւս զորամասերը ուղարկուում են բռնելու Մեծ-Յաղնիի, Հաջի-Վալիի, Արզըլ-Թափայի և Ինախ-Թափայի ամրութիւնները, չընայած որ այս վերջինի վրայ գեո ևս գտնուում էր Մուխթարի զօրքերի մի մասը:

Այս ծրագրի իրագործման ամենամեծ և վճռական մասը պատկանում էր գեներալ-լէյտենանտ Լազարեին, որից և կախած էր ճակատամարտի արդիւնքը:

Ալաջայի պատմական ճակատամարտը, որ սկսեց սեպ. 27-ին և վերջացաւ միայն հոկտեմբեր 3-ին կատարեց համաձայն գեներալ Օբրուչևի կազմած ծրագրի, որ քննութեան առնւեց և հաւանութիւն գտաւ զինւորական խորհրդում:

Այդ կռիւներում ուս զօրքը ցոյց տւեց իր բոլոր առաւելութիւնները՝ այն է մեծ տոկունութիւն, զարմամանալի քաջութիւն և ընդդիմադրելու յամառութիւն, իսկ կորպուսի հրամանատարը՝ գեներալ Լօրիս-Մելիքովը սրանցում արտայայտեց իր մի շարք անգնահատելի յատկութիւնները՝ մեծ աշարժութիւն, դրութեան լրջութիւնն բուպէսպէս ըմբռնելու ընդունակութիւն և ըստ այնմ այս ու այն զօրամասին՝ լինէր նա մեծ թէ փոքր, իր ժամանակին հարկաւոր օգնութիւն հասցնելու կարողութիւնը: Թիւրքաց զօրքը նոյնպէս այս ճակատում ապացուցեց ամենակրեփակաւ բուպէններում դիրքեր բռնելու և մինչև վերջին շունչ կուելու լաւ զինւորի բարձր յատկութիւնները, որոնցից, դժբախտաբար, զլիսովին զուրկ էին նրա սպանները, որոնք, հէնց առաջին անաջողութիւնից յետոյ, մտածում էին միմիայն իրանց անձը փրկելու մասին: Եւ այս-

պէս, Հնայած թիւրքաց զօրքի յամառ ընդդիմադրութեանը, գեներալ Լազրևի արշաւը՝ ուղղւած թշնամու թիկունքի վրայ, որով կտրեց նրա փախուստի ճանապարհը և իր զօրաբաժնով շեշտակի ու անսպասելի կերպով յարձակեց Վիզին-Քէօյի ամրութիւնների վրայ, վճռեց կռւի ճակատագիրը: Թիւրք զօրապետները, տեսնելով որ իրենց դիրքերը մէկը միւսի յետևից ընկնում են թշնամու ձեռքը և զօրքը իզուր դռներ է տալիս, թուլացան և բռնեցին փախուստի ճամփան. բայց այդ ևս նրանց չօգնեց. Լօրիսը հրամայեց հետևել թշնամուն, կտրել նրա առաջը և գերել:

Մինչդեռ ուս զօրքերը զբաղւած էին այդ գործով, Վիզին-Քէօյ եկաւ Մեծ-Իշխանը միւս հրամանատարների հետ՝ շնորհաւորելու հոկտեմբեր 3-ի մեծ յաղթութիւնը. միակ Չիֆթի-Թափասին էր մնում, որ դեռ շարունակում էր ընդդիմադրել. սակայն լուր եկաւ, որ նա շրջապատւած ամեն կողմից դրա վրայ ժողոված բանակով անձնատուր է լինում. մնում էր միայն պայմաններ մշակել: Գիշերւայ ժամ 10-ին այդտեղ դնաց Լօրիսը և վերջնականապէս լուծեց բանակի անձնատուր լինելու բոլոր մանրամասնութիւնները:

Ալաշայի բարձունքներում տեղի ունեցած ճակատամարտներում օսմանեան զօրքը կրեց խոշոր կորուստներ. այն է՝ սպանւեցին մօտ 8500 հոգի և վիրաւորւեցին 10,000 ից աւելի. կենդանի մնացածներից անձնատուր եղաւ 27 բատալիօն այսինքն մօտ 9800 հոգի, որոնց թւում՝ հօթ փաշայ, 252 սպաներ և զօրքից մի քանի հազար ծառայողներ: Որպէս պատերազմական աւար ուսաց ձեռքն են անցնում՝ 8000 հրացան, 29 թնդանօթ և ահագին թւով ու բանակութեամբ ռազմամթերք:

Ալաշայի կռում դադի Մուխթար-փաշայի 40 հազարանոց բանակից աղատւեցին միայն 5 բատալիօն և 14 թնդանօթներ, մնացեալ զօրքը մօտ 12,000 հոգի, նամա-

նաւանդ անկանոնը, օգտւելով գիշերային մթութիւնից, փախաւ Ղարս, վայր գցելով զէնքերն ու սպառազինութիւնը: Ազատեց փախուստի գիմելով և ինքը՝ թիւրքաց բանակի գլխաւոր հրամանատարը՝ Ղազի Մուխթար-փաշան: Սա դեռ ևս հոկտ. 3-ի առաւօտեան, գիտակցելով որ ճակատամարտը տարւած է և իրեն փրկելու ոչինչ չի մնում, այն ինչ բանակում մնալով կարող էր գերի ընկնել, իր թիկնապահներով փախչում է և պատասպարւում Ղարսում, ուր այդ պահին տիրում էր աննկարագրելի սարսափ. քաղաքացիները, ստանալով զօրքի՝ յաղթութեան ոյժը, սկսում են փախուստի դիմել, իսկ քաղաքում մնացածները մտնում են նկուղներ, թագստեան այլ տեղեր՝ անհամբեր սպասելով ոռւս զօրքի երևալուն քաղաքի մէջ:

Հոկտեմբեր 3-ի Ալաջայի յաղթութեան համար զօրքի գլխաւոր հրամանատար Մեծ-Իշխան Միխայիլ Նիկօլանիչ պարգևատրւում է զինւորական ամենաբարձր չքանչանով՝ Գեորգիի I-ին աստիճանով, իսկ կորսուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով ստանում է Գեորգի II-րդ աստիճանը, որ այդ ժամանակ ամբողջ ոռւս զօրքի մէջ միայն 5 գեներալներ ունէին. բացի դա Լօրիսը այս կուում, որպէս զօրքերի հրամանատարի, ցոյց տւած արտակարգ հմտութեան համար անցնում է ոռւս բանակի ամենաաչքի ընկնող ռազմագէտների շարքը: Գալով Ալաջայի կուին ընդհանուր առմամբ սա կազմում է պատմութեան մէջ ոռւս բանակի ամենափայլուն էջերից մէկը, որի վրայ մեծ ուշադրութեամբ ու կատարեալ հիացմունքով կանդ են առնում պատերազմական ամենաաչքի ընկնող նոյն իսկ օտար հեղինակութիւնները: *)

*) Normann—«Armenia and the Campaign of 1877».

12. ՍՈՂԱՆԼՈՒԹԻ ԶՕՐԸՄԱՆՆԵՐ ԵՒ ԳԵՂԷ-ԲՈՅՆՈՒԹԻ ԵՌՈՒԹՅՆ

Մուխթարը, կորցնելով իր բանակը, ջարդուած ու լքուած հոկտեմբեր 3-ի կէս օրին մտնում է Ղարս և հրամայում է բերդապահ զօրքին պաշտպանել բերդը. միաժամանակ, երկիւղ կրելով որ Լօրխը, օգտուելով յարմար առիթից, կարող է իր զօրքերը ուղարկել Սողանլուխի բարձունքները՝ այդտեղից Արզրումի վրայ արշաւելու, յաջորդ օրը հոկտ. 4-ին առաւօտեան շուտ, վերցնելով իր հետ 5 բատալիօն, տան թնդանօթներով թողնում է Ղարսը և Ննի-Քէօյի վրայով շտապ գնում դէպի Զիվին՝ միանալու Իսմայիլ-փաշայի զօրամասին, որը, թողած Երևանեան նահանգ, շտապելու էր Զիվին:

Ռուս զօրքը փոխանակ իսկոյն ևեթ հետապնդելու Մուխթարին՝ որին կարելի էր հասնել ճանապարհին, հոկտեմբեր 4-ի օրը կորցնում է նրա վրայ, որ անձնատուր եղած թիւրքաց զերիներին է տեղաւորում և ձեռքն ընկած պատերազմական աւարը ցուցակագրում: Բացի սակար և այն հանգամանքը, որ ոչ ոք չէր կարծում, որ Մուխթար-փաշան Ղարսի բերդի պաշտպանութիւնը թողած, կհեռանայ դէպի Արզրում. և երբ կէսօրին իմացում է Մուխթարի Ղարսից հեռանալը, անմիջապէս մի զօրամաս բաղկացած 7000 հոգուց 21 թնդանօթներով գեներալ Հէյմանի ղլխաւորութեամբ ուղարկում է Մուխթարի ետևից, պատկիրելով որ սա թոյլ չտայ Մուխթարի զօրքին միանալ Իսմայիլ-փաշայի զօրամասի հետ, այլ ամեն կերպ աշխատի ջարդ տալ օսմանեան բանակի մնացորդներին՝ նախ քան այդ երկու ոյժերը կմիանային: Նոյն օրը կայանում է զինուորական խորհուրդ, որը և որոշում է՝ ռուս բանակը բաժանել երկու մասերի. մէկը, անւանելով Սողանլուխի զօրամաս գեներալ-լէյտէնանտ Հէյմանի հրամանատարութեամբ, բաղկացած 20 հազար հոգուց

և 98 թնդանօթներով Սողանլուխով Արզրումի վրայ արշաւելու, իսկ միւսը՝ Ղարսի զօրամաս անւամբ, գեներալ Լազաշի հրամանատարութեամբ՝ բաղկացած 10000 հոգուց 116 թնդանօթներով, ուղարկել Ղարսի վրայ նրան պաշարելու և հարկաւոր դէպքում այն գրոհով վերցնելու նպատակով:

Սակայն գեներալ Հէյմանին այնուամենայնիւ շարժողեց ի կատար ածել նրան առաջացրած նպատակը՝ այն է թոյլ շտալ Իսմայիլ-փաշայի զօրքին միանալու Մուխթարի զօրքի հետ: Իսմայիլ-փաշան կատարելով մեծ արագութեամբ տեղափոխութիւններ, Արարատի լանջերից— գրեթէ Իզդիրի մօտից շտապում է առաջ և հոկտեմբեր 15-ին հասնում է Քերփի քեօյ, ունենալով իր թիկունքում Տէր-Ղուկասովին: Գալով Քիորփի-Քէօյ այս զօրամասը միանում է Զիվինից այդտեղ եկած Մուխթար-փաշայի զօրամասի հետ, որով և երկու զօրքերի բանակները միասին կազմում են 30 հազարանոց մի բանակ 40 թնդանօթներով: Ահա այդ զօրքերով Մուխթարը գնում է դէպի Հասան-Ղալայ և ապա այդտեղից հասնում է Դէվէ-Բոյնուի նշանաւոր դիրքերը, նպատակ ունենալով պաշտպանելու այդտեղից Արզրումը ռուսաց զօրքի յարձակումից:

Դէվէ-Բոյնին իր դիրքով, բարձունքներով և ամրութիւններով համարւում է ոչ միայն Արզրումի բանակին, այլ ընդհանրապէս Անատոլիայի դուռը, ահա թէ ինչու նա վաղուց ի վեր թուրք ռազմազէտների ուշադրութիւնը դարձնելով իր վրայ, մի անառիկ և պատկառելի բերդի կերպարանք էր ստացել և այդ դեռ ևս այս կուլից առաջ:

Մուխթարը, ընտրելով այս դիրքը, յոյս ունէր ամրանալ այստեղ և մի ամսի մէջ ստանալով նորանոր ուժեր, կազմակերպել ուժեղ բանակ և նրանով ոչ միայն ընդդի-

մազրել ոուս զօրքին, այլ և դիմել յարձակողական գործողութեան:

Թիւրք երկու զօրամասերի անարգել միացումը շատ վատ տպաւորութիւն թողեց Գլխաւոր Հրամանատարի շտաբում. դա վերագրում էին մի կողմից Հէյմանի, միւս՝ Տէր-Ղուկասովի դանդաղաշարժութեանը, որ շկարողացան մի քանի ժամ առաջ արգելք լինել այդ միացմանը, որի հետևանքները ծանրացնելու էին ոուս զօրքի առաջիկայ գործողութիւնները:

Բայց արդէն ուշ էր. մնում էր այժմ մտածել Դէվէ-Բոյնուլի ամրութիւնները առնելու վրայ, և գննելու Հէյման, որին միացել էր Տէր-Ղուկասովի զօրամասը, հրամայում է ինչ գնով և լինի վերցնել Դէվէ-Բոյնուն՝ յարձակելով նրա ձախ թևի վրայ և, վերցնելով ամրութիւնները, քայլ առ քայլ գրոհ տալ նաև միւս դիրքերի վրայ:

Այս ծրագրով կազմեց ճակատամարտի դիսպոզիցիան, սկսելու գործողութիւնները հոկտեմբեր 23-ից:

Այդ օրը սկսեց կռիւը Ուզուն-Ահմէդ ամրութեան վրայ. կռիւն մասնակցում էին Հէյմանի և Տէր-Ղուկասովի միացեալ զօրամասերը, բազկացած մօտ 26 հազար հոգուց 104 թնդանօթներով:

Կատաղի գրոհը, որին մասնակցում էին բոլոր զօրքերը իրենց թնդանօթներով, սարսափեցրեց Մուխթարին. սա անասելի եռանդով պաշտպանում էր դիրքերը ոուսաց զօրքի քաջարի յարձակումներից: Սակայն ոուսաց զօրքը մեծ յանդգնութեամբ և առանց մի րոպէ կանգ առնելու տւած գոհերի դիմաց, առաջ էր անցնում «ուռայով», քայլ առ քայլ իրար ետևից վերցնում էր ամրութիւններից մերթ այս մերթ այն:

Երեկոյեան ժամ 6-ին մութն արդէն ընկել էր երբ ոուս զօրքերը միանալ գրոհով գրաւում են Դէվէ-Բոյնիի գլխաւոր ամրութիւնները, փախուստի ստիպելով թշնա-

մուն, որը իր փրկութիւնը փնտռում էր Արզրումի ամբութիւնների մէջ: Այս նշանաւոր կուում ուսանելը վերցրին 43 թնդանօթներ, 400 գերի և ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք, տալով 126 սպանւած և 564 վիրաւորներ:

Յաղթութիւնը մեծ էր և հետեանքները կարող էին լինել շատ մեծ, եթէ միայն զօրքերի հրամանատարը հոգ տանէր, հալածելով լքւած և փախուստի դիմած զօրքին, Արզրումի վրայ յարձակում գործէր. ուր այդ ժամանակ շտեմսնւած իրարանցում էր տիրնում. քաղաքապահ զօրքը ազգաբնակչութեան հետ միասին պատրաստել էր առանց ընդդիմադրութեան անձնատուր լինելու:

Սակայն այստեղ տեղի ունեցաւ մի խոշոր սխալ. գեներալ Հէյման այդ գիշեր և յաջորդ օրը մնաց Դէվէ-Բօյնիի վրայ և զբանով թոյլ տւեց Մուխթարին, որ սա յուսադրի զօրքին, կազմակերպի քաղաքացիներից ինքնապաշտպանութեան խմբեր և, ամրացնելով Էրզրումի ամբութիւնները, պատրաստել մեծ ու երկարատե ընդդիմադրութեան: Մի քանի օրից յետոյ, 29-ին հոկտեմբերի, երբ գեներալ Հէյմանը ուզեց յարձակել Արզրումի վրայ, համոզւեց որ արդէն ուշացել է, ուստի և որոշեց դիմել քաղաքի պաշարմանը, որը տևեց երկար... մի քանի ամիս, որի ընթացքում Սողանլուղի բանակը ստիպւած եղաւ Արզրումի բարձունքներում և Ալաշկերտի դաշտում տիրող անօրինակ սառնամանիքներում գրեթէ առանց պաշարի ձմեռել և տալ անթիւ գոհեր՝ որպէս հիւանդներ ու քաղցածներ:

13. ՂԱՐՍԻ ԱՌՈՒՄԸ

Գեներալ Յ. Լազրեկին յանձնւած զօրամասը արդէն մօտեցել էր Ղարսին և ձեռնարկել էր իր ծանր և պատասխանատու գործը-այն է նախապատրաստել Ղարսի

բերդի առումը: Դրա համար Լօրիսը մշակել էր երկու ծրագիր. առաջին՝ Ղարսի խիստ պաշարում ամեն կողմից և ապա՝ որոշ ժամանակից, երբ բերդապահ զօրքը և քաղաքի ազգաբնակիչները դրսից օգնական ոյժեր ստանալու մասին յոյսները կտրած կլինեն, պէտք էր դիմել գրոհին՝ եթէ միայն զօրքը ինքը անձնատուր չլինէր: Եւ ահա սկսում է առաջին ծրագրի իրագործման նախնական քայլերը:

Հոկտեմբեր 18-ից բերդի բոլոր ամրութիւնները միանգամից ենթարկւում են կատաղի ուժեղացումների, որը տևում է մի քանի օր ու զիշեր անընդհատ. այս բանը քաղաքի խաղաղ ազգաբնակիչներին մէջ առաջ է բերում այնպիսի լքում, որ ով միայն հնար ունէր փախչելու փախչում էր՝ չցանկանալով կորցնել ամեն ինչ. միաժամանակ քաղաքացիները դիմում են բերդապահ զօրքի գլխաւորին՝ Հուսէյին փաշային և խնդրում են համաձայնել անձնատուր լինելու: Իմանալով քաղաքում տիրող այս տրամադրութիւնը, ընդհանուր-հրամանատարը նախ քան բերդի կրկնակի ուժեղացման դիմելը, պատգամաւոր է ուղարկում Հուսէյն փաշայի մօտ առաջարկելով, որ նա անձնատուր լինի. սակայն այս առաջարկը բաց է ի բաց մերժւում է: Այժմ Լօրիսին մնում էր անցնել բուն գործին՝ պաշարմանը, որը, գնալով, ուժեղանում է մանաւանդ բերդի վրայ, երբ ուս զօրքին միանում է նաև Արդահանից գեներալ Պամարովի բերած 5000-անոց զօրամասը: Բերդի ընդհանուր ուժեղացումը տանելը յանձնւած էր հայազգի գեներալ Ալխազովին, իսկ ամբողջ գործը՝ գեներալ Լազարևին՝ Լօրիս Մելիքովի գլխաւոր ղեկավարութեամբ: Ահա այդ ժամանակ լուր է հասնում, որ Մուխթար փաշայի բանակը Դէվէ-Բօյնիի մօտ ջարդ է կրել. յուսալով, որ այդ բանը խորը ազդած կը լինի Ղարսի բերդապահ զօրքի վրայ, գլխաւոր հրամանատարը այս անգամ արդէն երկրորդ փորձն

է անուամ առաջարկելով Հուսէյն-փաշային անձնատուր լինել. սակայն այս առաջարկին բերդապահը նոյն իսկ չի էլ պատասխանում. դրանից յետոյ Գլխաւոր Հրամանատարը պատուիրում է ուժեղացնել Ղարսի ումբակոծութիւնը և դրանով նախապատրաստել նրա վրայ յարձակումը բերդն ու քաղաքն առնելու նպատակով:

Չնայած այն բուն ընդդիմադրութեանը, որ ցոյց էր տալիս թիւրք բերդապահ զօրքը, ռուս թնդանօթների աւերածութիւնը բերդի և նրա ամրութիւնների վրայ ահազին էր. այժմ մնում էր ձեռնարկել բերդի վրայ միանւագ գրոհին՝ նրան տիրելու համար:

Այդ օրը որոշուեց նոյեմբերի 2-ին, որը յետոյ, վատ եղանակների պատճառով, փոխադրուեց նոյեմբերի 5-ից լոյս 6-ի գիշերը:

Բերդը պաշտպանուում էր 19 հազար զօրքով 211 թնդանօթներով, իսկ ռուսաց բանակը կազմած էր 32 հազար զօրքից մօտ 120 թնդանօթներով. որոշած էր գրոհի գիշեր ամբողջ ոյժը լարել վերցնելու նախ Ղարադաղի, Սուվարիի, Ղանլիի և Հաֆիս ամրութիւնները և ապա, վնասելով միջնաբերդը, ազատ պահել խաղաղ քաղաքացիներին ումբակոծութեան արհաւիրքից:

Գրոհը, ինչպէս ասեցինք, սկսուեց նոյեմբերի 5-ի լոյս 6-ի գիշեր: Լուսնեակ գիշեր էր և սառնամանիք. զօրքը, պատրաստելով վճռական ընդդէմ համար, աղօթեց. սպաները պատրաստեցին վերջին նամակները իրենց ընտանիքներին ու սիրելիներին. եկաւ բանակ գններալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով և տուեց գրոհի հրամանը: Չօրամասերը գիշերային խաղաղութեան մէջ, սուս ու փուս անցան իրենց դիրքերը և կէս գիշերից քիչ անց սկսեցին գործողութիւնները բոլոր կողմերից գրեթէ միաժամանակ: Լօրիսը անձամբ լարւած ուշադրութեամբ դիտում է գրոհին և դիմացի դիրքերից ուղարկում այս ու այն կողմ հրամաններ

ու օգնութիւն: Գրոհը սկսեց դեներալ Լազարեի զօրամասը
յարձակելով Ղանլիի վրայ. ապա գրաֆ Գրաբբէն՝ Սու-
վարիի, ապա Թոխմախի, Հաֆիսի, Ֆէզի-Փաշայի և Ղարա-
դաղի: Բոլոր ամբուսթիւնների վրայ թուրքերը պաշտպան-
ւում էին հերոսաբար, յետ նահանջելով քայլ առ քայլ.
մանաւանդ յամառ գիմադրութիւն ցոյց աւելցին
թիւրքերը թէ Ղանլիի և թէ մանաւանդ Արարիի առման
ժամանակ: Քանի զնում էր կռիւն այնքան աւելի կատաղի
կերպարանք էր ստանում:

Զօրքերը հալչում էին իրար ետևից. թշնամին կուրծքը
դէմ տւած պաշտպանւում էր, չցանկանալով իր թիկունքը
ցոյց տալ: Ռուս զօրամասերից մի քանիսը հերոսական
ջանքեր թափելով արդէն յուսահատւում էին և տեղ տեղ
բիշ էր մնում նահանջեն, սակայն զօրապետների անձնա-
կան օրինակը գալիս էր նոր ոյժ տալու յոգնած զօրքին.
բազզը փոփոխակի մէկ սրա կողմն էր անցնում մերթ
միւսի. արդէն յուսադէմի մօտ ամբուսթիւններից
մէկում կամ միւսում լւում էր յաղթական «ուռան»:
Ընկաւ Սուվարին, ընկաւ Հաֆիսը, ընկաւ և Ղանլին. մը-
նում էր բերդի բանալին՝ անառիկ Ղարադաղը և նրա ըն-
կեր Արարը. շուտով Լօրիսին լուր հեկաւ, որ Ղարադաղը
ընկել է. քաջ զօրապետը այժմ միայն ազատ շունչ քաշեց:
Նա դեռ 1855 թւից ճանաչում էր Ղարադաղի գիմացկու-
թիւնը: Այժմ յաղթութիւնը համարում էր գրէթէ տարած.
գիմադրում էր միմիայն Արարը. սակայն սա էլ լուսը ծա-
գելուն պէս վերջին անգամ առկայծեց և ընդ միշտ լոեց.
ծածանւեց և սրա վրայ եռագոյն դրօշակը: Յաղթութիւնը
ապահովւած էր. անառիկ և անեղ Ղարսը ընկած: Զօրքի
ուրախութեանը չափ չկար: Միայն միջնաբերդն էր, որ
մի քանի թոյլ թնդանօթաձգութիւնից յետոյ անձնատուր
եղաւ, և ուսս զնդերը մաս մաս մանելով բերդ տիրեցին
այն: Մինչ այստեղ ընկնում էր կատաղի բերդը՝ թիւրքաց

ազմագիտական ոյժի նշանաւոր կոթողը, միւս կողմից նկատուում էր թէ ինչպէս հաղարաւոր զօրքեր, օգտելով մթութիւնից փախուստի էին դիմում և Արզրումի ճանապարհը բռնում: Լօրիսը խսկոյն հրամայում է կտրել դրանց առաջը և գերի վերցնել: Մի քանի ժամից ամբողջ հետևակ զօրքը արդեն բռնւած էր. գերութիւնից ազատոււմ է միայն Ղարսի բերդապահ Հուսէին փաշան, որը մի քանի ընկերներով աջողեցրեց փախչել Ղարսից, բռնելով Օլթիի ճամբէն և իրանով օրինակ տւեց մնացեալ զօրքին թողնելու իրենց դիրքերը:

Նոյեմբեր 6-ի առաւօտեան ժամը 8-ին Լօրիս-Մնլիքով իր պահակախմբով ուղևորւեց Գլխաւոր Հրամանատարի մօտ, որը գտնուում էր Ղարսից գուրս, անձամբ գեկուցանելու Ղարսի առման մանրամասնութիւնները: Նոյն օրը ժամը 10-ին նշանակւած էր Մեծ Իշխանի հանդիսաւոր մուտքը քաղաք. քաղաքի ազգաբնակչութիւնը ընդառաջել էր նրան: Ամբողջ զօրքը իրենց գլխաւորներով սպասում էր իր Հրամանատարին. երբ սա մօտեցաւ քաղաքի մեծ դարսպաններին, նրան մատուցեցին բերդի բանալիները: Ընդառաջել էր և հայոց առաջնորդ Աղւանեան եպիսկոպոսը խաչով-խաչվառովը, հայ հոգևորութեան և իր հօտի հետ: Այստեղ սա մի զգացւած ճառով ողջունում է առև յաղթական զօրքի մուտքը քաղաք և յայտնում հայ ժողովրդի առև տիրապետութեան վրայ զրած յոյսերը:

Արտակարգ հանդիսաւորութիւն է ունենում յաջորդ օրւան՝ նոյեմբեր 7-ին նշանակւած զօրահանդէսը: Շրջապատւած զեներալիտէտով ու իր շքախմբով գալիս է Մեծ Իշխանը Միխայիլ Նիկօլանիչը: Շարւած էր ամբողջ զօրքը: Գլխաւոր հրամանատարը կարդում է Բարձրագոյն հեռագիրը, որով կայսրը շնորհաւորում էր էր զօրքին փառաւոր յաղթութեամբ և Ղարսի առումով: Թշնամուց խլւած թնդանօթներից 101 անդամ ողջոյնի գարկով աւարտ-

ւում է հանդիսաւոր մաղթանքը, որից յետոյ կատարւում է հոգեհանգիստ կուում ընկածներէ համար, և սպա սկսւում է պատմական և անմոռաց զօրահանդէսը, որ կառավարում էր գեներալ լէյտենանտ Լազարե: Մեծ Իշխանը մի զգացւած ճառով շնորհաւորելով զօրքի տարած մեծ յաղթութիւնը, հերթով երաժշտութեան մարշերի տակ ընդունում է իրեն ներկայացող ամեն մի զօրամասի սպաներին: Հերթը ամենից վերջը հասնում է մոտեցող օրւայ հերոս, յաղթութեան հեղինակ գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս Մելիքովին: Երբ սա հաւասարւում է Մեծ Իշխանին, վերջինս իսկոյն կանգնում է զօրքի շարքի մէջ և, հանելով պատեանից իր սուրը, հրամայում է զօրքին՝ «на караул!» և խորին յարգանքով ու մեծարանքով գլուխ է տալիս նրան. դրանից յետոյ դառնալով զօրքին Մեծ Իշխանը հրամայում է՝ «Կորպուսի հրամանատարին ուռա»: Մկուում է անընդհատ ուռան: Լօրիսը, որ չէր սպասում այսպիսի արտակարգ պատիւ, խորապէս զգացւած յարգանքի այն մեծ արտայայտութիւնից, ընկնում է Մեծ Իշխանի գիրկը. սրանք գրկախառնւում և համբուրւում են, իսկ ամբողջ բանակը զգացւած, արտասուքը աչքերին անընդհատ ուռան է գոռում: Տեսարանը, ինչպէս նկարագրւում են բոլոր մասնակիցները, վերին աստիճան յուզիչ էր և հազւագէտ: Ղարսի տոման համար Լօրիսը պարգևատրւում է զինուորական ամենաբարձր չքանշանով՝ այն է Վլադիմիրի առաջին աստիճանով, որ այն ժամանակ ամբողջ ռուս զինորութեան մէջ ունէին միայն երեք հոգի:

Կարսի առումով կատարւում է Ռուս-թիւրքական պատերազմի ասիական մասի ամենազլխաւոր գործը: Այնուհետև դալիս է ռուս գեներալ Հեյմանի Դէվէ-Բօյնիի մօտ մնացած զօրամասի կատարեալ նահատակութիւնը, երբ, ինչպէս ասացինք, ռուս զօրքը քաղցի, ցրտի և տիֆի համաճարակին ենթարկւած, մնաց մինչև 1878-ի փետրուարի

Տ-ը, որից յետոյ Արզրոււմը ևս ընկաւ պաշարման տակ և ոռուս զօրքը նոյն օրը մտնելով Անատօլիայի մայրաքաղաք զրաւեց ամբողջիւններն ու սանջակը:

11-ին փետրուարի Արզրոււմ է գնում Լօրիսը, որին ամբողջ ազգաբնակութիւնը ընդունում է աղ ու հացով և մեծ հանդիսաւորութեամբ: Չհաշուած հազարաւոր զոհերը, այժմ Արզրոււմում մնում էր տեղ տալ 5000 հիւանդի հէնց ոռուս զօրքից, չհաշուած քաղաքում եղած անթիւ հիւանդները. տիֆ համաճարակը թէ թիւրքաց և թէ ոռուսաց զօրքերում, որպէս և քաղաքային ազգաբնակութեան մէջ անում եր իր սոսկալի հունձը:

Այժմ մնում էր Լօրիսին մտածել զօրքի առողջապահութեան մասին, որը նոյնքան հոգատարութիւն ու խնամք էր պահանջում, որքան և 1¹/₄ տարի տևող պատերազմը:

14. ՊԵՏԵՐՆԱՄԻ ՎԵՐՋԸ ԵՒ ԼՕՐԻՍԻ ՀՐԵՓԵՐԵՎՈՒՆԸ

Այս գործը ևս կարգադրելով ամենայն բարեխճութեամբ, Լօրիսը մարտի 14-ին թողնում է Արզրոււմ և գալիս է Ղարս: 26-ին մարտի գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքովը թողնում է իր կորպուսը և, յոգնած, հիւանդ, քայքայուած առողջութեամբ, գալիս Թիֆլիս:

Ապրիլի 12-ին նորին կայսերական Բարձրութիւն կովկասեան զօրքերի Գլխաւոր Հրամանատարը բաժանում է կովկասեան ամբողջ զօրքին հետևեալ հրամանը

«Բարձրագոյն հրամանով այս օրւանից իր հիւանդութիւնից բժշկելու նպատակով արձակուող է ստանում կովկասեան զօրաբանակի գործող կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով»:

«Ես հաւատացած եմ, որ ամբողջ կովկասեան զօրքը բաժանոււմ է ինձ հետ խորը ափսոսանք, որ գեներալ ադիւտանտ Լօրիս-Մելիքով, թէև ժամանակաւորապէս,

հեռանում է այն շարքերից, որոնց մէջ նրա անունը մշտական կմնայ կապուած անցեալ պատերազմում գործող բանակի զօրքերի բոլոր քաջարի գործողութիւններէ հետ»։

«Լօրիս-Մեյիբով իրեն հաւատացած զօրաբանակի պատմութեան մէջ մտցրել է բազմաթիւ էջեր մի շարք փայլուն գործերի, որոնց մէջ նա տասնևութ ամիսներէ ընթացքում, անձամբ բաժանելով զօրքին բաժին ընկած հերոսական աշխատանքն և ծանր զրկանքները, Արդահանի առում, Ալաջայի բարձունքների ճակատամարտը, Գեվէ-Բօյնուի կռիւը և պատմութեան մէջ անօրինակ Ղարսի զբոհը, ընդամիշտ կազմելու են ուս զօրքի հպարտութիւնը»։

«Իմ հոգուս խօրքից դուրս եկած երախտագիտութիւնը, ռազմի ընկերների սէրն ու յարգանքը և անկեղծ շնորհակալութիւնը այն զինւորների, որոնք սովորել էին տեսնել կոպուսի հրամանատարին իրանց մասին արած անձանձիր հոգացողութեան ու խնամքի գործի մէջ, թող այդ բոլորը զենեքալ-ադիւտանտ Լօրիս Մեյիբովին ծառայեն գրաւականներ այն զգացմունքների, որոնցով կը հանդիպի նրան Կովկասեան Բանակը, երբ վերանորոգւած առողջութեանը հնար կտայ նրան նորից վերադառնալ զօրքի շարքերի մէջ»։

Սակայն Լօրիս-Մեյիբով Կովկասեան Բանակի շարքերի մէջ նորից չվերադարձաւ։ Ամենափայլուն կերպով աւարտելով այն մեծ և պատասխանատու գործը, որ զբւած էր նրա վրայ Ռուս-տաճկական պատերազմին, և արժանանալով սրա համար Բարձրագոյն արտակարգ պարգևների-այն է՝ Ղարսի առման համար Վլադիմիրի I-ին աստիճանի շքանշանին, իսկ ապրիլի 16-ին իր ամբողջ գործողութեան ու ծառայութեան համար՝ ուս կայսրութեան Կոմսի կոչումին, նա նշանակոււմ է Սուսլի-Վլադիկաւկազեան գնդի շէֆ։ Գրանից յետոյ փոխանակ հանգստի, որին ծարաւի էր, Լօրիսը հրաւիրոււմ է ծա-

ուայութեան ուրիշ, աւելի մեծ, աւելի պատասխանատու գործերի համար, վայելելով՝ Բարձրագոյն վստահութեան այնպիսի ապացոյցներ, որպիսիք եզակի են ուսաց ամբողջ պատմութեան մէջ:

Լօրիսի-Մեկիբովի գործունէութեան այդ շրջանը դուրս լինելով մեր նպատակից, բնականաբար, բաց ենք թողնում, և աւարտում Ռուս-տաճկական պատերազմի և Լօրիսի կենսագրութեանը նւիրած այս համառօտ պատմութիւնը այն եզրակացութեամբ, որ անում է գեներալ Քիշմիշև այս պատերազմի հետևանքների մասին: «Մեր նորատի, բարձր քաջութեամբ և նոյնքան բարոյական բաձր առաքինութիւններով օժտւած զօրքի գործադրած բոլոր ջանքերի արդիւնքը եղան:

ա) Ղարսի, Աջարեայի և Բաթումի շրջանների միացումը Ռուսաստանի հետ:

բ) Երկու առաջնակարգ բերդերի (Ղարսի և Արդահանի) գրոհով վերցնելը:

գ) Թշնամուց 504 թնդանօթներ, բազմաթիւ զէնք, ռազմամթերք և պետական գոյքի առումը:

դ) Գերումը թշնամուց մօտ 20,000 զինւորների, 1200 շտաբ և աւագ սպանների ու 16 փաշանների»:

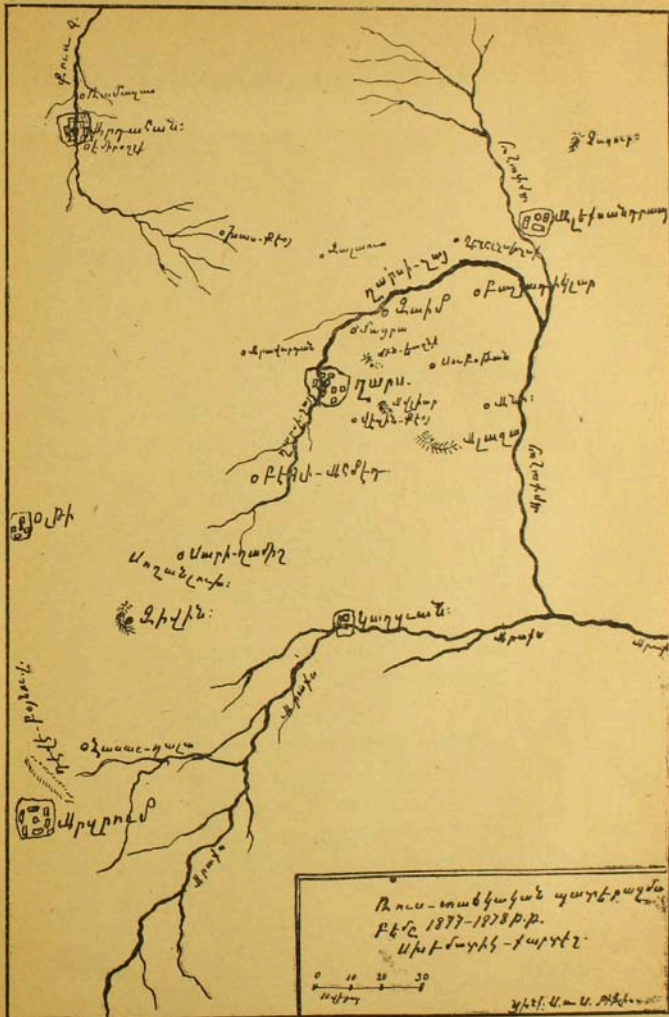
Եթէ դրա վրայ աւելացնենք, որ այս բոլոր պատերազմների, ճակատների, գրոհների մէջ ուս զօրքը թշնամուն չթողեց և ոչ մի հատ թնդանօթ, դրօշակ ու ռազմամթերք, բացի մի քանի հարիւր զերիններից, այն ժամանակ պարզ կլինի ուս քաջ զինւորութեան և նրան արժանի զօրապետների, որոնց մէջ կորպուսի հրամանատար գեներալ աղիւտանտ կաւալերիայի գեներալ կոմս Միխայիլ Լօրիս-Մեկիբովի կատարած դերը ուսաց զօրքի պատմութեան մէջ ընդհանրապէս և թիւրքաց դէմ վարած այս կռիւներում մասնաւորապէս:

Ապագայ պատմագրին է մնում աւելի մանրամասն կանգ առնել հայազգի մեծ ազգագետ և պետական նըշանաւոր գործիչ Լօրիս-Մելիքովի բարոյական ներքին յատկութիւնների վրայ, որոնց մէջ անկեղծ սէրը դէպի հասարակ զինւորը, սրան խնամելն ու սրա մասին հոգալը զօրաբանակի հրամանատարի համար զարձել էր աւելի պատուաւոր և պատասխանատու գործ, քան թշնամու անառիկ բերդերն առնելը, բանակները ջարդել ու գերիներ վերցնելը:

Այդ յատկութիւններով Լօրիսը նոյն իսկ ուս ջաջ ու բարոյական բանակի մէջ բռնում է իր ամենապատուաւոր տեղը, յատկութիւններ, որոնցով ամենայն իրաւամբ կարող է պարծենալ որքան ուս բանակը, նոյնքան և այն ժողովուրդը, որի հարազատ ծնունդն ու զաւակն էր գեներալ ադիւտանտ Միքայէլ Լօրիս-Մելիքով:

Մ. ԼՕՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎԻ ԱՄՏԻՃԱՆԻՈՐՈՒԹԻԻՆԸ
ԵՒ ՊԱՐԳԵԻՆԵՐԸ

	Աստիճաններ	Պարգեւներ
22 տարեկան	Գվարդիայի պօրուչիկ	—
24 »	Կապիտան	Ստանիսլաւ II աստ.
26 »	Մայօր	Ոսկէ թուր.
29 »	—	Վլադիմիր 4-րդ աստ.
29 »	Գնդապետ	Վլադիմիր 3-րդ աստ.
30 »	»	
31 »	»	Ստանիսլաւ I-ին աստ.
32 »	»	Աննա 1-ին աստ.
37 »	Գեներալ մայօր	Վլադիմիր II-րդ աստ.
41 »	Գեներալ լէյտենանտ	
42 »	Գեներալ-ատիւտանտ	Ալեքսանդր Նևսկիյ
42 »	Գեներալ կաւալերիայի	
51 »	Կորպուսի հրամանատար	Գէորգիի II-րդ աստ.
52 »	—	Վլադիմիր I աստ.
53 »	Կոմս	Շէֆ-գնդի:
54 »	Քարկովի գեն. նահանգապ.	Սպիտակ արծիւ 1 աստ.
55 »	Ներքին-գործերի մինիստր	—

Արաքս-տանգանյան պարտեզային
 բերդ 1877-1878 թ.թ.
 Արտեմյանի-խարտիչ

0 10 20 30
 կմ.

Յիվ. Ա. Ա. Քիչևան

Յ Ա Ն Կ

ԵՐԵՍ

Առաջարան	3
Գլուխ 1. Պատերազմի պատճառները և պատրաստութիւնները	4
» 2. Լօրիս-Մելիքով մինչև 1877—1878-ի պատերազմը	8
» 3. Պատերազմի սկիզբը և գեներալ Լօրիս-Մելիքովի առաջին բայերը	17
» 4. Թիւրքաց Բանակը Ղարսում	18
» 5. Ռուսաց բանակը Ղարսի դիմաց և Կաղզլանի առումը	22
» 6. Արդահանի պաշարումը և առումը	25
» 7. Ռուսաց զօրքի առաջխաղացումը և Ղարսի առաջին պաշարումը	33
» 8. Արշաւանք դէպի Զիվին և վերադարձ	36
» 9. Ռուսաց զօրքի նահանջը	37
» 10. Ալաջայի կռի սկիզբը	39
» 11. Ալաջայի վճռական ճակատամարտը	42
» 12. Սողանլուխի Զօրամասը և Դէվէ-Բօյնուի առումը	48
» 13. Ղարսի առումը	51

Գլուխ 14. Պատերազմի վերջը և Լօրիս-Մելիքովի հրաժարականը	57
Լօրիս-Մելիքովի աստիճանաւորութիւնը	60

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1. Գեներալ ազիւտանտ Մ. Լօրիս-Մելիքով	2
2. Ռուս-տաճկական պատերազմական բեմի քարտէզը	61
Յանկ Գլուխները	62

